ئازادیی رادەربڕین لەنێوان ئاینو ئازادیدا

" گرفتی بەریەککەوتنی نێوان رۆشنبیرانو مامۆستایانی ئاینی لەکۆمەڵی کوردیدا"

سەلام عەبدولکەریم

سلێمانی
چاپی یەکەم
2009

ناوی کتێب: ئازادی رادەربڕین لەنێوان ئاین‌و ئازادیدا
بابەت: فیکری‌و ئاینی
نوسینی: سەلام عەبدولکەریم
دیزاینی بەرگ‌و ناوەوە: ئارام عەلی مەجید
چاپ: یەکەم
شوێن‌و ساڵی چاپ: سلێمانی، 2009.
چاپخانەی: سایە
زمارەی سپاردن( )وەزارەتی رۆشنبیریی حکومەتی هەرێمی کوردستان

پێڕست

پێشەکی

بەشی یەکەم/ (ئازادیو ئازادی رادەربڕین..چەمكو پێناسە.. مێژووی سەرهەڵدان)

باسی یەکەم (لەبارەی ئازادیو ئازادی رادەربڕینەوە)

باسی دووەم (چەمكو پێناسەی ئازادیو ئازادی رادەربڕین)

باسی سێیەم (مێژووی سەرهەڵدانی ئازادیو ئازادی رادەربڕین)

بەشی دووەم/ (ئازادیو ئازادی رادەربڕین لەدیدگاو روانینە جیاوازەکانەوە)

باسی یەکەم (دیدگای ئاینیو ئیسلامییانە بۆئازادیو ئازادی رادەربڕین)

باسی دووەم (دیدگای یاساییو دەستوریی بۆئازادیو ئازادی رادەربڕین)

باسی سێیەم(چەند نموونەیەك لەئازادی رادەربڕین لەدەستورە جیاوازەکاندا)

- ئازادی رادەربڕین لەدەستوری ولاتانی ئەوروپادا
- ئازادی رادەربڕین لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا
- ئازادی رادەربڕین لەولاتانی ئەفریقیا
- ئازادی رادەربڕین لەولاتانی ئاسیا
- ئازادی رادەبڕین لەدەستوری هەرێمی کوردساندا

بەشی سێیەم/ (هۆکارەکانی قەیرانی ئازادی رادەربڕین لەکوردستاندا)

باسی یەکەم (لەنێوان ئازادی رادەربڕینو سوکایەتیکردن بەموقەدەسدا)

باسی دووەم (کولتوری کراوەو کولتوری داخراو)

باسی سێیەم (ئازادی رادەربڕینو گرفتی نەفیکردنی بەرامبەرو نائامادەیی دیالۆگ)

باسی چوارەم (گوتاری ئاینیو گرفتی نائامادەیی کرانەوە)

ئەنجام

سەرچاوەکان

پێشەکی

ئازادی لەبنەڕەتدا یەکێکە لەمافە بنەڕەتیو سەرەکییەکانی مرۆڤ، بەجۆرێك مرۆڤ بەبێ ئازادی بوونی نییە. ئازادیش بۆخۆی شوناسێکی گشتگیریی هەیەو بەش بەشو پارچە پارچە ناکرێ. بەمانایەکیتر هەوڵی مرۆڤ بۆبەدەستهێنانو دواتریش بۆمومارەسەکردنی ئازادی هەوڵو ماندووبوونە بەدوای جۆرەکانی ئازادیو ئەو پانتاییانەش کەدەیەوێت تیایدا بژیو مومارەسەی ئازادی تێدا بکات.

بێگومان پرسی ئازادیو ئازادی رادەربڕین لەسەردەمە کۆنەکانی مێژووەوە تاوەکو چرکەساتی ئێستا پرسێکی گەرموگوڕو گرنگی مرۆڤایەتی بووە، رەنگە هەڵە نەبین گەر بڵێین بەشێکی هەرە زۆری کێشە گەورەکانی جیهان بەگشتیو مرۆڤایەتی کێشەی ئازادی بووە، بەتایبەت ئەگەر زیاتر ورد ببینەوە لەمانای ئازادیو جۆرەکانی ئازادی. دەبێ ئەوەش بوترێ کەمرۆڤ پیرۆزترین کالاّو شمەکی خۆی کەگیانو رۆح بووە کردووە بەقوربانی بەدەست هێنانی ئازادی، واتە مێژووی ئازادی مێژووی خوێنە.

لەم نێوەندەدا ئازادی رادەربڕینو ئازادی قسەکردن یەکێك لەجۆرە گرنگەکانی ئازادی بووە، بەشێوەیەك مرۆڤ ئەگەر توانای ئازادی نەبوو بۆقسەکرن، یاخود نەیتوانی بەئازادی بڵێو بنوسێو بیر بکاتەوە ئەوکاتە جگە لەبونەوەرێکی کۆتو پێوەند کراو هیچی دیکە نییە. بۆیە پێداگرتن لەسەر پێوستی

کەشێکی ئازادانە بۆقسەکردن‌و دواتریش کارکردنی لەسەر بەرهەم هێنانی توانایەك بۆمومارەسەرکردنی ئازادی رادەربڕین‌و ئازادی قسەکردن هەموو ئەمانە بەشێکن لەپێداویستییە گەورەکانی ژیانی مرۆڤ.

ئەگەر سەیری سەردەمەکانی مێژووی مرۆڤایەتیش بکەین لەهاتنی پێغەمبەرانەوە تادەگاتە سەردەمەکانی رێنیسانس‌و رۆشنگەری‌و شۆڕشی فەرەنسی‌و مۆدێرنەو سەردەمەکانی دواتریش بەردەوام مرۆڤ بەدوای دەستەبەرکردنی ئازادی رادەربڕین‌و توانای قسەکردنی ئازاد دا گەڕاوەو کۆششی کردووە. بۆیە ئازادی رادەربڕینیش هەموو ئەو کۆسپ‌و گرانی‌و کۆت‌و پێوەندانەی بینیوە تاوەکو گەیشتۆتە ئەو ئاستەی کەمرۆڤ لەمڕۆدا بەئازادانە بتوانێ گوزارشت لەبیروڕاو بۆچوونەکانی خۆی بکات بەبێ هیچ سانسۆرێك.

جیهانی ئیسلامی‌و عەرەبی‌و بەکوردستانیشەوە لەقەیرانێکی گەورەدا دەژی، بەجۆرێك هەم کێشەی ئازادی‌و هەم کێشەی ئازادی رادەربڕین‌و ئازادی قسەکردن بۆتە یەکێك لەقەیرانە سەرەکییەکانی ژیانی مرۆڤ لەم کۆمەڵگایانەدا. بەدەیان رۆشنبیرو نوسەرو رووناکبیر بەهۆی سانسۆرو قەدەغەکردنی ئازادی قسەکردن‌و بیروڕاکانیانەوە بوونە قوربانی‌و ئەوەش کەرزگاری بووە ولاتی بەجێهێشتووەو بۆرۆژئاواو ئەوروپا هەڵهاتووە. لەرۆژهەلات بەگشتی‌و لەجیهانی ئیسلامیدا کەهیچ پرۆسەیەکی وەك رێنیسانس‌و رۆشنگەری‌و ریفۆرمی ئاینی‌و شۆڕشی پیشەسازی تێدا رووینەداوەن قسەکردنی

ئازادانە لەسەر بەشێکی زۆری پانتاییەکانی ژیان بقەو قەدەغەو هێڵی سورە، بەتایبەت قسەکردن لەسەر ئاینو سێکس ودەسەڵات. زۆرجار ئەو پێوەرەش کەئەم قسەکردنو ئازادی رادەربڕینە قەدەغە دەکات ئارەزوو خواستو لێکدانەوەو راڤەی گروپێکی کۆمەڵایەتی کەمە بۆقۆرغکردنی شتەکان لەچنگی خۆیانداو ئەوانیش بەجۆرێك لەجۆرەکان بەرگری لەبەرژەوەندیو نفوزی کەمینەیەکی دەسەڵاتدار دەکەن لەرووی سیاسیو ئاینیو کۆمەڵایەتیو ئابورییەوە.

لەکۆمەڵگەی کوردیو لەکوردستانیشدا ئازادی بەگشتیو ئازادی قسەکردن بەتەواوی دەستەبەر نەکراوەو تائێستاش قسەکردن لەسەر هەندێ پانتایی وەکو(سێکسو ئاینو دەسەڵات)باجی لەدواوەیە، بەجۆرێك رەنگە نازانستی نەبێت گەر بڵێین ئازادی رادەربڕینو قسەکردن لەقەیراندایە، چونکە هەم هەڕەشە لەرۆژنامەنووسانو نوسەرانو رۆشنبیران کراوەو دەکرێ، هەم کۆمەڵێك نوسەرو رۆشنبیرو رۆژنامەنووسی ئەکتیڤیست تیرۆرکراونو بەناڕوا خوێنیان رژاوە. رەنگە دواترین رووداوی دڵتەزێن تیرۆرکردنی رۆژنامەنووسی لاو(سۆران مامە حەمە) بێت لەشاری کەرکوك. هەموومان ئەو راستییە باش دەزانین کەسۆران باجی قسەکردنی ئازادانەو مومارەسەکردنی ئازادی رادەربڕینی خۆی داو هەر ئەوەش بەشێکی گەورە لەهۆکاری کوشتنو تیرۆرکردنەکەی پێکدەهێنێت.

لەئێستاشداو لەچەند ماوەی رابردوودا هەندێ رووداو روویاندا کەبەراستی پرسی ئازادیو ئازادی رادەربڕینی خستۆتە سەر

دوو ریانێکی مەترسیدار، بەتایبەت خەریکە رووبەڕووبونەوە لەنێوان دوو چینی گەورەو هەستیاری کۆمەڵگەدا دێتە ئاراوە، کەئەوانیش رۆشنبیرانو مامۆستاو مەلایانی ئاینیو ئیسلامین، رەنگە هەڵە نەبێ گەر لێرەوە ئەم قەیرانە ناو بنێین قەیرانی بەریەککەوتنو پێکدادانی نێوان رۆشنبیرانو مامۆستایانی ئاینی لەهەردوو پانتایی موقەدەسو ئازادی رادەربڕیندا. هەروەك بەشێك لەرۆشنبیرانو نوسەران ئەم دیاردەو قەیرانە وەك قەیرانی دوورکەوتنەوەو دوو لەتبەووتی ئەم دوو گرپە کۆمەڵایەتییە شرۆڤە دەکەن. چونکە کۆمەڵگەی کوردی خەریکە دەبێتەوە بەکۆپییەکی یەکێك لەکۆمەڵگە عەرەبیو ئیسلامییەکان، بەجۆرێك هەرچی دەنوسرێو دەوترێو بەرهەم دەهێنرێ بەتایبەت لەپانتایی ئاینیدا، بەبێ خوێندنەوەو بەبێ جیاکاریو بەبێ لێکدانەوەی وردی مەعریفی لەلایەن مامۆستایانی ئاینیو مەلا بەرێزەکانەوە رەتدەکرێتەوەو دەخرێتە لیستی قسەکردنو نوسینە قەدەغەکانەوە. وەنەبێ ئەم قەیرانە تەنها پەیوەست بێت بەمامۆستایانی ئاینییەوەو ئەوان بەتەنها پانتاییەکانی ئازادی رادەربڕین بەرتەسك بکەنەوە، بەڵکو هەندێ لەرۆشنبیرانو نوسەرانیش لەرێگەی نوسینی هەندێ کتێبو وتارو نوسینو بیروڕاوە کە لەبنەڕەتدا دوورن لەسادەترین پێوەرو بنەماو مەرجی نوسینی زانستیو قسەکردنی بابەتییەوەو بەپێچەوانەشەوە پڕو لێواو لێون لەجنێوو تەشهیرو سوکایەتیو تۆمەتبارکردنی ئاینو کاراکتەرەکانیو سیمبوڵەکانی، تادەگاتە

جنێودان‌و قسەی بازاڕی‌و ناشیرین وتـن بـەخوداو پێغەمبـەر. بەراستی ئەم جۆرە نوسینانە نەپێیان دەوترێ نوسین‌و قسەکردنی زانستی‌و بابەتی وە نەرەوایەتیشی هەیە بەناوی ئازادی نوسین‌و ئازادی ڕادەربڕینەوە. بـەڵام ئـەو نوسـین‌و قسـەکردنانەی هـەم زانسـتین‌و هـەم جـدی‌و بابەتیشـن دیسـان بەشـێکی زۆریـان کەوتوونەتـە بـەر ڕەتکردنـەوەوەو خەریکـە ئاینـدەی ئـازادی ڕادەربڕین بەرەو ئایندەیەکی تەمو مـژاوی‌و ترسـناک هـەنگاو دەنێت.

بۆیـە ئێمـە وەك پێویسـتییەکی مـەعریفی‌و وەك ئـەرکێکی ڕۆشنبیریی‌و ڕووناکبیریی بەپێویستمان زانی ئـەم توێژینەوەیـە بکەینە ئامرازێك بۆگفتوگۆکردن‌و بەدواداچوونی ئەم قەیرانـەو خوازیارین ئەگـەر شـیاوبێت بتـوانین پێشکەشـی کتێبخانـەی کوردی بکەین، چونکە مەسەلەی ئازادی‌و ئـازادی ڕادەربـڕین پەیوەندییەکی هەستیاری بەژیان‌و بوونی هـەموو لایەکمانـەوە هەیـەو ڕەنگدانـەوەو کاریگەریشـی بەهـەر بارێکـدا بۆسـەر هەمووماں دروستدەکات‌و کاتی ئەوەش هاتووە قسەی بابەتی‌و زانسـتی لەسـەر بکرێـت. هیـوادارین توانیبێتمـان هـەوڵێکی زانسـتیمان دابێـت‌و خزمـەتێکمان بەوشـەی ئـازادو ئـازادی ڕادەربڕین‌و ئازادی قسەکردن لەکوردستاندا کردبێت.

سەلام عەبدولکەریم
خوێندکاری دواقۆناغی ماستەر لەبواری مێژووی هاوچەرخ
لە زانکۆی سلێمانی
2009/2/20
Salam_80jornalist@yahoo.com

بەشی یەکەم (ئازادی و ئازادی رادەربڕین..چەمك و پێناسە.. مێژووی سەرهەڵدان)

"مرۆڤەکان
بەئازادی
لەدایکبوون، بەڵام
لەهەموو شوێنێك
بەکۆت و پێوەند
بەستراونەتەوە "
جان جاك رۆسۆ

باسی یەکەم(لەبارەی ئازادی و ئازادی رادەربڕینەوە)

ئەمرۆ مرۆڤایەتی رووبەڕووی کێشەی زۆر بۆتەوە، بەجۆرێك بەشێك لەکێشەکانی ئەمرۆ درێژکراوەی کێشەو گرفتەکانی دوێنێن. وەك ئەوەی فەیلەسوفی گەورەی رۆشنگەری(کانت)روونی کردۆتەوە کەجیهان بەرەو بچووکبوونەوەیەکی بێوێنە دەڕوات.

لەم نێوەندەدا مەسەلەی ئازادی و ئازادی رادەربڕین و ئازادی قسەکرن یەکێك لەو بابەتانەیە کە لەبەشێکی زۆری کۆمەڵگە جیاوازەکاندا جەدەل و گفتوگۆو بەریەککەوتنی لەسەرە. دیارە دەبێ ئەوە بڵێین کەکێشە یان جەدەل و گفتوگۆ لەبنەڕەتدا کێشەو جەدەل و بەریەککەوتنە لەسەر خودی ئازادی خۆی و لەگەڵیشیدا جۆرەکانی ئازادی، چونکە ئازادی رادەربڕین هەرگیز دابڕاو نیە لەچەمکی ئازادی و جۆرەکانیتری ئازادی،

وەك ئازادی هەڵسوكەوتی كۆمەڵایەتی، ئازادی بینین، ئـازادی بەشداری سیاسیو ئازادی كاركردنو...تاد، بەڵام ئـەم قەیرانـە گرفتێكی قوڵو ریشەدارە، بەتایبەت لەكۆمەڵگـەی كوردیـدا، كەخۆی بەسەدان ساڵە بـەدوای چەمكی ئازادیـدا وێڵبـووەو خەباتو قوربانیداوە، واتە قسەكردن هەم لەسەر ئازادیو هـەم لەسەر ئازادی رادەربڕینیش لای نەتەوەو كۆمەڵگەیەك كەخۆی بەسـەدان سـاڵ لێـی قەدەغـەكراوەو چـەند سـاڵێكی كەمـە ئازادبووە، هەروا ساناو ئاسایی نییە. بۆیـە كێشـەو قـەیرانی ئازادی كێشەیەكە پەیوەندی بـەبونیادی روانـینو بیركردنـەوەی ئێمـــەوە بۆئـــازادی هەیـــە. بەشـــێوەیەك (بـــەختیار عەلی)دەڵێت:"لەهەر جێگەیەكدا بیركردنەوە لـەمانای ئـازادی نەبوو، هیچی گرنگی دیكەش نییە، بیركردنەوە لەئازادی نەوەك دروشمی ئازادی.."(1). هەروەك بەختیار جیاوازی لـەنێوان دوو شتی سـەرەكیدا دەكـات، كەئـەوانیش بیركردنـەوە لـەئازادیو دروشمەكانی ئازادییە، تادەگاتەوە ئەوەی بڵێت:" مێژووی ئێمە مێژووی دروشمەكانی ئازادییە، نەوەك مێژووی بیركردنەوە بێـت لـــەئازادی".(2) بۆیـــە بـــەحوكمی چـــەندین هۆكـــار ئێمـــە نەمانتوانیوە كار لەسەر بیركردنەوە لـەئازادی بكـەین، ئـەوەی دوێنێو ئەمرۆ لەبەریەككەوتنو گفتوگۆو تەنانـەت هەڕەشـەو پێكدادانی توند روودەدات لەسەر ئازادیو ئـازادی رادەربـڕینو ئـــازادی قســـەكردن لـــەنێوان هێـــزو گروپـــە كۆمەڵایـــەتیو سیاسییەكانی ئێمەدا پەیوەندی قوڵی بەفۆرمەلە نەبوونو گەشە نەسەندنی تەندروستانەی ئازادییەوە هەیە، چونكە ئەگەر خودی

ئازادی خـۆی سروشـتانەو تەندروسـتانە گەشـەی کـرد، ئـەوا زەمینە بۆئازادی ڕادەربڕینو جۆرەکانی تری ئازادی دەرەخسێو سروشتانەش لەگـەڵ پێشـکەوتنی کۆمـەڵو گۆڕانکارییەکانـدا گەشە دەکات.

لەمبارەوە(مەریوان وریا قانیع) دەڵێت:" ئازادی دەبێت ببێتـە ئەو زەمینە سیاسیو کولتوریو ئەخلاقییەی کەهەمووان تێیدا ئامادەنو بەهەمووان هەمان مافی بـوونو گەشـەکردنو ڕێـزو قسەکردن دەبەخشـێت، بـوونی کـەناڵی تـەعبیرکردنی ئـازاد، بوونی فەلسەفەیەکی ئەخلاقی بارگاویکراو بەبیرۆکەی لێبوردنو قبـــوڵکردنی جیــــاوازی، بــــوونی دیــــالۆگ لەشــــوێنی قێزەونکردن،...."(3). بۆیە کاتێك ئازادی نابێتە ئەم پانتاییەی سەرەوە ئەوکات بەدیلەکەی بەریەککەوتنو پێکـدادانی نێـوان هێزە کۆمەڵایەتیو ئایدۆلۆژیو سیاسییە جیاوازەکـان دەبێـت. بێگومان ڕەنگە قسـەکردن لـەئازادی ڕادەربـڕین وەك جۆرێـك لەجۆرەکانی ئازادی، پـڕ کێشـەترین بابـەت بـێ، لـەگفتوگۆو جەدەلەوە بیگرە تادەگاتە بەریەککەوتنو هەڕەشـەو کوشـتنی فیزیکیو ڕەمزی. ئەگـەر تارادەیـەك هێـزە کۆمەڵایەتییـەکان لەسـەر پێویسـتی ئـازادی هـاوڕا بـن، ئـەوا لەپێناسـەکردنو لەناساندنی جۆرەکانی ئازادیدا بەگشتیو لەبەرامبـەر ئـازادی ڕادەربڕیندا دیدگای جیاوازیان هەیە. چونکە مەسەلەی ئـازادی ڕادەربـــڕین ئەگـــەرەکانی بەریەککـــەوتنو پێکـــدادان نزیـــك دەکاتەوە. هاوکات لەگەڵ باسکردنی ئازادی ڕادەربڕینـدا بـاس لەدیاریکردنو دانـانی سـنورو هێڵـی سـورو شـتەکانی دیکـە

دەکرێ، بەجۆرێك وەك دەوترێ:" سنوری ئازادی ڕادەربڕین لەمەسەلە هەستیارەکان دادەنرێت، بەشێوەیەك ئەو سنورەی دەوڵەتان یاخود کۆمەڵەو گروپەکان بۆ ئەو ئازادییەی دەکێشن بەگوێرەی ڕەوشی ئەمنیو ڕێژەی دانیشتووانو ڕەگەزو تایفە ئاینیە جیاوازەکان دەگۆڕێت، کەلەچوارچێوەی ئەو دەوڵەتە یاخود ئەو کۆمەڵەیەدا دەژین".[4]

لەلایەکیترەوە(عەلی حەرب) باس لەوە دەکات کەقسەکردن لەبارەی ئازادی ڕادەربڕینەوە، چوونە ناوەوەیە بۆناو کێڵگەی مین، بەتایبەت ئازادی نوسینو ڕادەربڕین. بیرکردنەوەش لەکۆتاییدا بریتییە لەتێپەڕاندنی سنورەکان.[5] چونکە ئەو بڕوای وایە کرۆکی گرفتەکە بریتیە لەئازادی بیرکردنەوەو ئازادی ڕادەربڕین.[6]

هەروەها لەشوێنێکیتردا ئەوە هاتووە کە ئازادی بۆخۆی بریتییە لەتوانای مرۆڤ بۆپیادەکردنی هەڵبژاردنی ئازاد، بۆگوتنو کردنو ئەنجامدانی ئەو شتانەی بەڕاستیان دەزانێ، بەبێ توانای هەڵبژاردنی ئازاد هیچ مانایەك بۆچەمکی ئازادی نامێنێتەوە"[7]. لەلایەکیترەوە(بەختیار عەلی) باس لە پەیوەندی نێوان ئازادیو ئازادی ڕادەربڕین دەکاتو دەبێژێت:" مەرج نییە، مرۆڤ دابنیشێت دەربارەی ئازادی بنوسێ، بەڵکو دەشێت هەر کردارێکی ئازاد بێت کەتەعبیر لەو ئازادیە دەکات. مرۆڤ ئازادە لەوەی ئازادی خۆی بەچ زمانێك دەهێنێتە قسە، بەڵام ئازاد نییە لەوەی تەعبیری لێنەکات، نەبوونی

تەعبیر نیشانەی نەبوونی ئازادییە، لەراستیدا ئازادی بەبێ ئاماژە بوونی نییە، ئازادی لەتەعبیر جیاناکرێتەوە..."[8].

هەروەك دەشێ مافی ئازادی ڕادەربڕین بۆهەمووان وەك یەکێك لەرێسا بنەڕەتییەکانی مافی مرۆڤ لەقەڵەم بدەین.[9] چونکە لەدونیای هاوچەرخدا مافی ئەوەی مرۆڤ بتوانێت بەئازادیو بێ ترس قسە بکات، یەکێکە لەمافە هەرە سەرەکییەکانی بوونی مرۆڤ. تاکەکەس بۆئەوەی بتوانێت بوونی خۆی وەك بونەوەرێکی مرۆیی ئەزموون بکات، دەبێت بتوانێت ئازادانە قسە بکات، بەبێ تەعبیرکردنی ئازاد مانایەکی ئەوتۆ بۆ سەربەخۆیی تاکەکەسی نامێنێتەوە.[10] هاوکات گرنگە ئاماژە بۆئەوەش بکەین کەئازادی ڕادەربڕین بەگرنگترین ئازادییە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ دادەنرێت، بەجۆرێك مرۆڤ هیچ بەهایەکی نییە، کاتێك ئازادی گوزارشتکردن لەبیروڕای خۆی ون دەکات.[11] واتە لێرەوە تێدەگەین ئازادی قسەکردنو ئازادی ڕوانینو گوزارشتکردن مافێکی سەرەتاییو گرنگی مرۆڤەو لەمافەکانی تر هەرگیز ناتوانرێ جیابکرێتەوە. گرنگە باس لەوەش بکەین کەسنوری ئازادی ڕادەربڕین بەگوێرەی پێناسەو بەگوێرەی ڕوانینە جیاوازەکان دەگۆڕێت، بەجۆرێك پەراوێزی ئازادی ڕادەربڕین فراوان دەبێ یان بەرتەسك دەبێ بەگوێرەی گۆڕانی هاوسەنگی هێزە سیاسیو کۆمەڵایەتییەکان، هەروەها بەگوێرەی پێشکەوتنی سیستەمی فەرمانڕەواییو کۆمەڵگەکان.[12]

دەتــوانین بڵــێین ئــازادی ڕادەربــڕین لەکۆڵەکــە بنەڕەتییــەکانی دیموکراســی دەژمێردێــت.(13) هــەرگیز نــاگونجێ لەدەوڵــەتو سیستمو کۆمەڵگەیەکی تۆتالیتاریو دیکتاتۆریدا باس لەبوونی ئازادی بەگشتیو ئازادی ڕادەربڕین بکەین. بۆیە بەگەشەکردنو فراوانبوونی سیستمی دیموکراسیو کرانەوەی سیاسی بەهــەمان شێوەش ئازادیو ئازادی ڕادەربڕینیش گەشــە دەکــاتو فــراوان دەبێت. بەڵام ئەوکاتەی پێناسەی جیاواز بــۆ ئــازادیو ئــازادی ڕادەربــڕین دەکــرێ کەدیــدگای جیــاوازو ڕوانینــی جیــاواز و بەخشینی شوناسی جیاواز بۆئازادیو ئازادی ڕادەربڕین هەیــە، واتــە لای هەنــدێ ئــازادی ســنوری دیــاریکراوی نییــەو لای هەنــدێکی تــر دەبــێ ئــازادی ســنوردار بکرێــت. فەیلەســوفی بــەناوبانگ(برتراند راسل) لــەبارەی پێناســەی ئازادییــەوە دەڵێت:" ئازادی واتە نەبوونی ڕێگر لەبەردەم دەستەبەر کردنــی ئارەزووەکاندا".(14)

لەپێناسەیەکی تردا بۆئازای هــاتووە کــە"ڕزگــاربوونی مرۆڤــە لەبەندایەتی برا مرۆڤەکەیو ڕزگــاربوونی گەلانــە لەبەندایــەتی گەلانی تر".(15) هــەروەها ڕەنگــە هــەموان هــاوڕابن لــەوەدا کــەئازادی بریتییــە لەنــەبوونی زۆرلێکــردنو کــۆتو پێوەنــد کەلایەکیتر دەیسەپێنێت. مرۆڤی ئــازاد بریتییــە لــەو مرۆڤــە بەتوانایەی کەدەتوانێ ئامــانجو ڕێگــەی خــۆی دەســت نیشــان بکات، واتــە ئــازادی بریتیــە لەنــەبوونی زۆرلێکــردنو بــوونی ئازادی دەست نیشانکردن.(16)

باسی دووەم(چەمك‌و پێناسەی ئازادی ڕادەربڕین)

چـــڕبوونەوەی خـــاڵی نـــاكۆكی‌و نزیكبوونـــەوەی ئەگـــەرەكانی بەریەككـــەوتن‌و پێكـــدادانی نێـــوان هێـــزە كۆمەڵایەتییـــە جیاوازەكان بەبڕوای ئێمە ڕەنگە زیاتر لەپێناسەكردن‌و ناساندنی چەمكی ئازادی بەگشتی‌و ئازادی ڕادەربڕینەوە بێـت، چـونكە هەر لێرەوە پێویســتی ڕەهــاكردنی ئــازادی ڕادەربــڕین یــاخود سنورداركردن‌و دیسپلینكردنی دێتە ئاراوە. ڕەنگە لەســادەترین پێناسەدا ئازادی ڕادەربڕین بریتی بێت لەئازادی گوزارشــتكردن لەبیروبۆچوون‌و بیروڕا لەڕێگەی قسەكردن یان لەڕێگــەی نوســین یــاخود كــارێكی هونەرییــەوە، بــەبێ سانســۆر یــان كــۆت‌و پێوەندێك.[17] بەڵام لێرەدا جەدەلێك دێتە ئــاراوە بــەوەی ئایــا ئازادی بەگشتی‌و ئازادی ڕادەربڕین سنوری دیاریكراوی هەیــە؟ ئایا ئازادی كەسێك مایەی نەخوێندنەوەو پێشێلكردنی ئازادی ئەوانیترە؟ ئایا دەكرێ ئازادی سنوردارو كۆت‌و پێوەند بكــرێ؟ بۆیە ئەمــە ڕەنگــە كرۆكــی پێكــدادان‌و بەریەككــەوتن بێــت. بێگومان لەسەرووی هەموانــەوە فەیلەســوفی گــەورە(كانــت) لەبارەی ئازادییــەوە دەڵێــت:" مــرۆڤ تائــەو چــركەیە ئــازادەو ئازادی هەیە، كەئازادی كەسێكی تر یان ئازادی بەرامبەرەكەی دەست پێدەكات"، واتە بەدەستپێكردنی ئازادی بەرامبەرەكــەم ئیدی ئازادی من كۆتایی دێت‌و سنوردار دەبێت.

لێرەدا(مەریوان وریا قانیع) دەبێژێ:" ئـازادی بـەمانای ئـەوە دێت کەمرۆڤ بتوانێت ئەو شتانە بکات کەدەخوازێت بیانکات، بێگومان باسـکردن لـەئازادی بـەم رەهاییـە ناڕاسـتەو سـنور بۆدانـانی پێداویستـسییەکی گەورەیـە، بـەڵام ئـەوەی سـنور بۆئازادی دەکێشێت دەبێـت خـودی ئـازادی خـۆی بێـت".[18]

مەریوان ئەوەش دەڵێت کە پیادەکردنی ئازادییەکانی من نابێت ببێتە هۆی پێشێلکردنی ئازادی کەسێکی دیکە.[19]

لەبارەی ئازادی رادەربڕینیشەوە کەجۆرێکی گـرنگو بنـەڕەتی ئازادییە، ئەوا باس لەوە دەکرێ کـە کاتێـك دەتـوانرێ سـنور بۆئازادی رادەربڕین دابنرێ کەئەو ئازادی رادەربڕینـە ئـازادی کەسـانی تـر پێشـێل بکـات. لای فەیلەسـوفی مـەزن(جـۆن سـتیوارت میـل) ئـەوەی کەتاکـە سـنورە لەبـەردەم ئـازادی رادەربڕیندا بریتیە لەچەمکی زیان گەیانـدن بەکەسـێکیتر[20].

بەڵام تائێستاش جەدەلو گفتوگـۆو بەریەککـەوتنو پێکـدادان لەسەر ماهییەتو چەمكو پێناسەی ئەو زیانە گەیاندنە هەیە.

جۆن ستیوارت میل دەڵێت:"ئەگەر هاتوو هـەموو مرۆڤایـەتی خاوەنی یەك بیرورا بـن، تـەنیا یـەك کـەس هـەبێ کـەخاوەنی بیروڕایەکی جیاوازبێت، بێدەنگ کردنی ئـەم تاکەکەسـە هـیچ جیاوازییەکی نییە لەوەی کەئەم یەك کەسە هەستێت بەبێدەنگ کردنی هەموو مرۆڤایەتی، ئەگەر هاتوو هێزی بۆ رەخسا".[21]

بەمانایەکیتر ئازادی رادەربڕین مافی تۆمەتبارکردنو ناوزڕاندن نابەخشێتو رێگەی پێنادات.[22] واتە ئەگەر ئازادی رادەربڕین مافی رەخساندنی ئازادی قسەکردنو نوسـینی بەخشـی بـەتۆ،

ئەوا نابێ ئەم مافە لەهەمانکاتدا مافی ناوزڕاندن‌و سوکایەتیکردن‌و تۆمەتبارکردنی کەسانی ترو کۆڕو کۆبوونەوەمکانی ترت پێ ببەخشێ و ئازادی ئەوان پێشێل بکەیت. بەمانایەکیتر ئازادی‌و ئازادی رادەربڕین بۆخۆیشی مافەو لەهەمانکاتدا لێپرساوێتیشی هەیە، بەتایبەت لەبەرامبەر پاراستن‌و لەبەرامبەر بێبایەخ سەیرنەکردنی ئازادی ئەوانیتردا. بەڵام وەك وتمان قسەی جیاواز لەسەر چەمك‌و مانای زیان گەیاندن هەیە، بەجۆرێك رەنگە ئەو قسەکردنە ئازادەی بەمانای رادەربڕینی ئازادانە، پێدەچێ لای کەس‌و گروپ‌و هێزێکی کۆمەڵایەتی تەنها وەك پیادەکردنێکی ئاسایی مافێك بێت لەمافەکان، بەڵام هەر ئەم ئازادی‌و ئازادی رادەربڕینە دەشێ بەمانای زیان گەیاندن لای کەس‌و گروپ‌و هێزی کۆمەڵایەتی دیکە بکەوێتەوەو لێکبدرێتەوە.

سەبارەت بەدانانی سنور بۆئازادی‌و ئازادی رادەربڕینیش(مەریوان وریا قانیع)لەوتارێکیدا دەڵێت:" هیچ شتێك هێندەی بیرکردنەوە لەدانانی سنورێکی ماقوڵ بۆقسەکردنی ئازاد زەحمەت نیە، ئەوەی کەسێك بەقسەکردنێکی خراپ‌و بێ ماناو زیانبەخشی دەزانێت، دەشێت کەسێکی دیکە وەك شتێکی ئاسایی‌و سەرنج راکێش ببینێت".[23] بۆیە هەم پێناسەکردنی چەمکی ئازادی‌و ئازادی رادەربڕین لەنێوان هێزە کۆمەڵایەتی‌و سیاسییەکاندا جیاوازە، هەم مەسەلەی دیاریکردنی سنور بۆئازادی رادەربڕینیش جیاوازە، چونکە دواجار هەردوولا لەسەر چەمکی

زیـان گـەیانن دیـدگاو ڕوانینیـان جیـاواز دەبێـت لەیـەکتری. بەواتایەکیتر ڕەنگە لەبیرکردنەوەی ئاینیو ئیسلامیدا چـەمکی زیان گەیاندن تاڕادەیەکی زۆر پەیوەندی بەبەزاندنو تێپەڕاندنی سنورە شـەرعییەکانو ئـادابی ئیسـلامییەوە هـەبێت، یـاخود ئەوکاتە پێویستە سنور بۆئازادی ڕادەربڕین دابنرێـت کـەخودی ئازادیو ئازادی ڕادەربڕینو ئازادی قسەکردن تـەجاوز دەکاتـە سەر بابەتە موقەدەسەکان، کەزۆرجار تەنها خودی ئاینو دەقـە ئاینییـەکان نـین کەموقـەدەسو پیرۆزبـن، بـەڵکو لەهەنـدێ کۆمەڵگەو لای هەندێ هێزی کۆمەڵایـەتیو ئـەتنیو سیاسـی زۆر شتی دیکەش هێڵی سورەو بەزاندنو قسـە لەسـەر کردنـی وەك قسە کردن لەموقەدەسو هێڵی سورو بڤە وایـە. بۆنموونـە لەسیسـتەمو هێـزە تۆتالیتـاریو دیکتاتۆرییەکانـدا قسـەکردن لەئازادی بۆخۆی هێڵی سورە، یاخود لەهیندستان قسـە وتـنو بەخراپ وێناکردنی گیانداریکی وەك مانگا ڕەنگە کارەساتێکی گەورەی مرۆیی بەدوای خۆیدا بهێنێت. ئەوەی بەگشتی تێبینی دەکرێ ئەوەی کەلەکۆنەوە تائێستا پانتاییە قەدەغەکان، یاخود هێڵە سورەکانی نێو کۆمەڵگە کـەزۆرجار قسـە لەسـەرکردنیان بۆتــە مایــەی بەریەککــەوتنو پێکــدادانی تونــدی هێــزە کۆمەڵایەتیو سیاسییەکان بریتـی بـووە لـەپانتایی(سـێکسو ئـاینو دەسـەڵات).[24] بۆیـە ئەگـەر تـەنها بڕوامـان وابێـت کەقسەکردن لەسـەر ئـاینو سـیمبۆڵە موقەدەسـەکانی هێڵـی سوربوونو قەدەغەو بڤە بـوون، ئـەوا هەڵەیـەکی مەنهـەجیو زانستی دەکـەین، بـەڵکو زۆر شـتی وەك سـێکسو دەسـەڵات

بەتایبەت لەکۆمەڵگەکانی ڕۆژهەڵاتدا لەلایەن گروپ‌و هێزە کۆمەلآیەتی‌و سیاسییەکانەوە وەك پانتایی موقەدەس‌و هێڵی سور وێناکراون. لەمڕووە کوژرانی ڕۆژنامەنوسی لاو(سۆران مامە حەمە)بەرپرسی نوسینگەی گۆڤاری(لڤین)لەشاری کەرکوك‌و لەبەردەم ماڵەکەی خۆیدا بەگوێرەی لێکدانەوەکان‌و بەگوێرەی زۆر ڕاپۆرتی بیانیش هۆکارێکی زۆری تیرۆرکردنەکەی لەسەر هەندێ لەو ڕاپۆرتانە بووە کە لەسەر سێکس‌و دەسەڵات لەگۆڤاری ناوبراودا بلاوی کردوونەتەوەو هەر بەگوێرەی زۆربەی لێکدانەوەکانیش لەلایەن دەستێکی ڕەشی تیرۆریستی کوردییەوە خوێنی ئەو ڕۆشنبیرو نوسەر لاوە ئەکتیڤیستە حەلآلکراوە. تەنانەت یەکێك لەرۆژنامە بیانییەکان ڕاپۆرتێکی لەسەر تیرۆرکردنی ناوبراو بلآوکردەوەو لەگەڵیشیدا ئەو ڕاپۆرتەی بلآوکردبۆوە لەژمارە(69)ی گۆڤاری لڤیندا بلآوکرابۆوە کە(سۆران مامە حەمە) لەسەر لەشفرۆشی لەشاری کەرکوکدا ئەنجامی دابوو. کەرەنگە هەموو تاوانەکەی ئەوەبێت کەباجی وشەی ئازادو نوسینی ئازادو ئازادی قسەکردن‌و ئازادی ڕادەربڕینی دابێت. کەلەم ولآتەدا وەك مۆدێلی ولآتێکی ڕۆژهەلآتی دواکەوتوو قسەکردنی ئازادو ئازادی ڕادەربڕین باجی هەیە، کەئەویش خوێنەو سۆران مامە حەمە ڕوویەکی گەش‌و نەمریی لەبەرز ڕاگرتنی ئازادی ڕادەربڕین‌و ئازادی قسەکردنی بۆخۆی تۆمارکرد، کەئەوەش ڕێزو پلەو پایەیەکە هەموو کەس ناتوانێ دەستی خۆی بخات‌و بگرە زیادەڕەوی نییە گەر بڵێین پایەی سۆران لەبەرامبەر قوربانیدا لەپێناوی وشەی

ئازادیو ئازادی ڕادەربڕینـدا هیچـی کـەمتر نـەبێت لەپایـەی ژمارەیـەکی زۆر لـەو ڕۆشـنبیرو ڕووناکبیرانـەی سـەردەمی ڕێنیسانسی ئەوروپیو ڕەوتی ڕۆشنگەری ڕۆژئـاوا کەبـەخوێنی خۆیان ئازادیو ئـازادی قسـەکردنو ڕادەربڕینیـان پێشکەشـی مرۆڤایەتی کرد لەدوای خۆیان.

بۆیە قسەکردن لـەبارەی ئـایینو سـێکسو دەسـەڵاتەوە بـاجی لەدواوە بووەو هەر بکەرێك ئەگـەر لای خۆیـەوە مومارەسـەی مافو پرەنسیپی ئازادی ڕادەربڕینی پـەیڕەوکردبێت، ئـەوا لای بەرامبەرەکـەی بەزەندەقـەو ناپـاكو بـەکرێگیراوو بێبـاوەڕو تۆمەتی هاوشێوەی تر تۆمەتبارو تاوانبار کراوە.[25]

باسی سێیەم(مێژووی سەرهەڵدانی ئازادیو ئازادی ڕادەربڕین)

لەراستیدا ئازادی بەگشتیو ئازادی ڕادەربـڕین بەتایبـەت لای مـرۆڤ، مێژوویـیـەکی دوورو درێـژی هەیـە، چـونکە مـرۆڤ بونەوەرێکی قسەکەرە، پاشان لەگەڵیشیدا مـرۆڤ بونـەوەرێکی ڕاڤەکەرەو شتەکان بەشێوەی جیـاواز لێکدەداتـەوە.[26] بۆیـە لەکاتی دەربڕینو ڕاڤـەکردنی مرۆڤـدا بـۆ بونـەوەرو شـتەکان ڕووبـەڕووی کـۆتو پێوەنـدکردنو سـنوردار کـردن دەبێتـەوە. ئەگەرچی خۆیشـی بـەئازادی لـەدایکبووبێت. بێگومـان هـەم لەمێژووی بیرکردنەوەی ئاینیو هەم لەمێژووی فیکری سیاسـی ڕۆژئاوادا، ئازادیو ئازادی ڕادەربڕین مێژوویـیـەکی دیـاریکراوی دوورو درێـــژی هەیـــە، بـــەجۆرێك خەلیفـــەی دووەمـــی ڕاشیدین(عومەری کوڕی خەتتاب) لەوتەیەکیدا دەڵێت:" چـۆن

مرۆڤەکانتان کردۆتە کۆیلە، لەکاتێکدا ئەوان بەئازادی لەدایکبوون".[27] یاخود فەیلەسوفی گەورەی سەردەمی رۆشنگەری(جان جاك رۆسۆ)دەڵێت:" مرۆڤەکان بەئازادی لەدایکبوون، بەڵام لەهەموو شوێنێك بەکۆتو پێوەند بەستراونەتەوە".[28] بۆیە ئەگەر جارێ سەیری مێژووی ئیسلامی بکەین، تێبینی دەکەین کەنەك هەر خەڵکی ئاسایيو مرۆڤە رەشو رووتەکان کراونەتە کۆیلەو ئازادییان لێسەنراوەتەوە، بەڵکو چەندین زاناو پێشەواو کەسی پایەبەرز لەرووی ئاینی ئیسلامو شارەزاییو لەخواترسانییەوە لەلایەن فەرمانڕەواکانو گروپە سیاسیو کۆمەڵایەتیو مەزهەبییەکانی نێو ئاینی ئیسلام خۆیەوە کۆتو پێوەندکراونو رێگە نەدراوە هەم ئازادی خۆیان مومارەسە بکەن وەك مافێکی خوداکرد، هەم مافی ئازادی ڕادەربڕینیش مومارەسە بکەن لەپێناوی بڵاوکردنەوەی بیروڕاو بۆچوونە ئاینیو ئیسلامییەکانیاندا.

تەنانەت ژمارەیەکی زۆر لەو زاناو کەسایەتیە ئیسلامییانە لەسەر بیروڕاو بۆچوونەکانیانو لەسەر ئازادی قسەکردنو ئازادی ڕادەربڕینیان زیندانیکراونو سزای دەروونيو جەستەیی زۆر توند دراون، وەك زیندانیکردنو ئازاردرانی ئیمام ئەحمەدی کوڕی حەنبەل لەسەر کێشەی(خلق القران)لەسەر دەمی خەلیفە مەئمونی عەبباسسیداو چەندان نموونەی تریش. ئەگەر بڕوانینە مێژووی شارستانێتی رۆژئاواش، ئەوا تێبینی ئەوە دەکەین، کەلەسەدەکانی ناوەڕاستدا هەژموونی دەسەڵاتی کەنیسەو ئاینی مەسیحییەت بەسەر کۆی بوارە جیاوازەکانی کۆمەڵگەی

ئەوروپییەوە بەئاشکرا بوونی هەبووە. هەروەها کێشەی ئازادی ڕادەربڕینو ئازادی قسەکردن بەئاشکرا سەریهەڵداوەو هەموو ئەو کتێبو نوسراوانەی کەلەدەرەوەی جیهانبینیو راڤەی کڵێسای مەسیحییەت بوون لەناوبراونو سوتێنراونو نوسەرانو ڕۆشنبیرانیشیان راپێچی دۆزەخی کەنیسە کردووەو کەسانی وەك گالیلۆو کۆپەرنیکۆس بوونەتە قوربانیو سوتەمەنی ئاگری قەدەغەکردنی بیروڕاو ئازادی رادەربڕین.

ئەگەر بڕوانینە سەرهەڵدانی مێژووی ئازادی رادەربڕین لەرۆژئاوا، تێبینی ئەوە دەکەین کەسەرەتاکانی چەمکی نوێی ئازادی رادەربڕین لەبەریتانیا بۆدوای ئەو شۆڕشە دەگەڕێتەوە کەکۆتایی بەدەسەڵاتی(جیمسی دووەم)ی پادشای ئینگلتەرا هێنا لەساڵی(1686)و هەریەکە لە پادشا(ولیەمی سێیەم)و شاژنە(ماری دووەم) لەئینگلتەرا لەسەر تەختی دەسەڵات دانرانو پاش ساڵێك لەوە پەرلەمانی بەریاتنیا یاسای ئازای قسەکردنی لەپەرلەماندا دەرکرد.[29]

هاوکات لەفەرەنساش پاش چەند دەیەیەك لەململانێ، توانرا جاڕی مافەکانی مرۆڤو هاوڵاتی لەو وڵاتە لەدوای سەرکەوتنی شۆڕشی فەرەنسییەوە لەساڵی(1789) بدرێ، بەجۆرێك جاڕنامەکە ئەوەی تێدا هاتووە کەئازادی رادەربڕینو بیروڕا بەشێکی بنەڕەتییە لەمافەکانی هاوڵاتییان.[30] لەویلاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاش چەند هەوڵێك هەبوو بۆئەوەی ئازادی رادەربڕینو بیروڕا ببێتە مافێکی بنەڕەتی، بەڵام وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا سەرکەوتوو نەبوو لەپراکتیك کردنی

ئەوەی کە لەدەستورەکەی هەردوو سالّی(1776و 1778)دا هاتبوو دەربارەی ئازادی رادەربڕین، بەشێوەیەک ئەم بەندە سڕایەوە لەسالّی(1798)و سزای قورسیشی بۆدانرا.[31] بەلاّم پاش چەندین گۆڕانکاری ئێستا ئازادی رادەربڕین لەئەمریکا فراوانبووەو مافێکی بنەڕەتی و سروشتی هاولاّتیانە، بەلاّم لەگەلّ سنورو چوارچێوەی یاسایی خۆیدا. یەکەمین کەسێکیش کەبانگەشەی بۆئازادی رادەربڕین و ئازادی قسەکردن کردبێت بریتییە لەفەیلەسوف و بیریاری بەناوبانگ(جۆن ستیوارت میل) کەلەبیروڕاکانیدا ئازادانە بەرگری لە ئازادی رادەربڕین کردووەو بەمافێکی سەرەکی مرۆڤیشی داناوە.

پەراوێزەکانی بەشی یەکەم

1. بەختیار عەلی: دەربارەی عەقڵی ئازاد، لەوەڵامی پرسیاری خوێنەرێکدا دەربارەی وشەی(ئازاد) لەگوزارەی(ڕۆژنامەی ئازاد)دا، بڕوانە ماڵپەڕی بەختیار عەلی http://www.bachtyar-ali.com/new_writing.php?subject=1-1.
2. هەمان سەرچاوە.
3. مەریوان وریا قانیع: شوناس و ئاڵۆزی، چەند وتارێك دژ بەدۆگماتیزم، چاپی یەکەم،چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی،2004،لا(169).
4. سەلام عەبدولکەریم: دەربارەی ئازادی بیروڕا و رادەربڕین، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(4258)شەممە(2007/5/3).
5. علی حرب: وتاری(حقول الالغام، الاسئلة المقموعة والاجوبة المرجاءة)، لەکتێبی(مابعد ذهنية التحريم)جلال صادق العظم،ص(552).
6. هەمان سەرچاوە،لا(556).
7. مەریوان وریا قانیع: ئازادی و چاوساغەکانی، ماڵپەڕی ڕۆژنامەی(ئاوێنە)، http://www.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=19
8. بەختیار عەلی: دەربارەی عەقڵی ئازاد....... سەرچاوەی پێشوو.

9. د.عبدالرحمن الحبيب: حرية التعبير وحق التخوين والتكفير، www.al-jazeerah.comsa/2008jaz/apr/7/ar3.htm

10. مەریوان وریا قانیع: قسەکردنی ئازاد، ماڵپەڕی ڕۆژنامەی(ئاوێنە)، http://www.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=87

11. د.نظام عساف: مدخل الى حقوق الانسان، عمان، 1999، ص(273).

12. سفيان بن حميدة: حرية الراى والتعبير فى المفهوم، ص(13).

13. د.عبدالحليم موسي يعقوب: حرية التعبير الصحفى فى النظم السياسية العربية، ط(2003)، عمان- اردن، دار مجدلاوى للنشر والتوزيع، ص(62).

14. عبدالوهاب الكيالَى: الموسوعة السياسية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، 1979، ص(244).

15. ا.د.الخياط: الحرية السياسية فى الاسلام بين الخصوصية والعالمية، بحث منشور ضمن بحوث حقوق الانسان فى الاسلام، (109).

16. د.عبدالرحمن الحبيب: حرية التعبير وحق.........، المصدر السابق.

17.سەلام عەبدولکەریم: دەربارەی ئازادی بیروڕاو رادەربڕین......سەرچاوەی پێشوو.
18.مەریوان وریا قانیع: ئازادیو چاوساغەکانی......، سەرچاوەی پێشوو.
19.هەمان سەرچاوە.
20.سەلام عەبدولکەریم: دەربارەی ئازادی بیروڕاو رادەربڕین......سەرچاوەی پێشوو.
21.هەمان سەرچاوە.
22.د.عبدالرحمن الحبيب: حرية التعبير وحق..........،المصدر السابق.
23.مەریوان وریا قانیع: قسەکردنی ئازاد......، سەرچاوەی پێشوو.
24.وتاری محمد مير احمد: العقل والرصاص، الادمغة بين محكمة الظلام وازمنة الهلام، لەکتێبی(مابعد ذهنية التحريم)جلال صادق العظم،ص(455).
25.نفس المصدر،ص(456-458).
26.مەریوان وریا قانیع: قسەکردنی ئازاد......، سەرچاوەی پێشوو.
27.د.محمد عابد الجابری: الديمقراطية وحقوق الانسان، سلسلة الثقافة القومية، قضايا الفكر العربى(29)، مركز دراسات الوحدة العربية-مصر،ط3،بيروت،2004،ص(175).

28.د. فوزی البدوی: المحنة وحرية التفكير الدينی فی الاسلام الكلاسيكی، مجلة(العربية)لحقوق الانسان،عدد(4)فبراير(1997)،ص(32).

29.سەلام عەبدولکەریم: دەربارەی ئازادی بیروڕاو ڕادەربڕین......سەرچاوەی پێشوو.

30.هەمان سەرچاوە.

31.هەمان سەرچاوە.

بەشی دووەم(ئازادیو ئازادی رادەربڕین لەدیدگاو روانینە جیاوازەکانەوە)

"مرۆڤ ئازادە لەوەی ئازادی خۆی بەچ زمانێك دەهێنێتە قسە، بەلاّم ئازاد نییە لەوەی تەعبیری لێنەکات"
بەختیار عەلی

بۆئەوەی لەجۆرو شێوازو ئاستو چۆنێتی بەریەککەوتنی کەسو گروپو هێزە کۆمەلاّیەتیو سیاسییەکانی کوردستان لەمەڕ ئازادیو ئازادی رادەربڕین تێبگەین، پێویستمان بەناسینی چەمکەکانی ئازادی بەگشتیو ئازادی رادەربڕین هەیە لەدیدگا جیاوازەکانەوە، بەجۆرێك لەگەڵیشیدا پێویستمان بەناسینی چەمکی زیان گەیاندن هەیەن کە لێرەوە دەتوانین هێڵەکانی پێکدادانی نێوان ئەو هێزانەمان بۆروون ببێتەوە.
راستە هەمووالایەك تاڕادەیەکی زۆر بڕوای بەئازادیو ئازادی رادەربڕین هەیەو بەپێویستیو مافی سەرەکی مرۆڤەکانیشی دەزانێت، بەلاّم هەموو ئەم بڕوابوونانە پەیوەستە بەدیدگاو روانینی تایبەتی خۆیانەوە بۆئەو چەمکانە. هەر لێرەشەوە ئەگەرەکانی بەریەککەوتنو پێکدادانو هەندێ جاریش گفتوگۆ دێنێتە کایەوە.
بێگومان ناساندنی چەمکی ئازادیو ئازادی رادەربڕین لەدیدگا جیاوازەکانەوە کارئاسانی گەورە دەکات لەوەدا کەچ کاتێك پێویستە ئازادی رادەربڕین رێکبخرێو سنوری بۆدابنرێو

لەلایەکیتریشەوە چ کاتێ پێویستە ئەو کۆت‌و پێوەندانە لابرێ کەرێگرو بەربەستن لەبەردەم ئازادیی‌و ئازادی ڕادەربڕیندا.

باسی یەکەم(دیدگای ئاینی‌و ئیسلامییانە بۆئازادی‌و ئازادی ڕادەربڕین)

"چۆن مرۆڤەکانتان کردۆتە کۆیلە،
لەکاتێکدا ئەوان بەئازادی لەدایکبوون"
عومەری کوڕی خەتتاب

گومانی تێدانیە کەلەئاینی ئیسلامدا پانتاییەکی گەورە بۆقسەکردن لەسەر ئازادی بەگشتی‌و سەرجەم ئازادییەکانی دیکەش تەرخاکراوەو وەك مافێکی بنەڕەتی‌و سەرەکی‌و سروشتی‌و خوداکرد بۆمرۆڤ پێناسەکراوە. بەجۆرێ ڕەنگە هەڵە نەبین گەر بڵێین چەمکی ئاین بەگشتی‌و چەمکی ئیسلام لەبنەڕەتدا هەڵگری چەمکی ڕزگاری‌و ئازادبوونی مرۆڤەکانە، بەڵام بێگومان ئاینی ئیسلام وەك پەیامێکی گەردوونی گەورە جگەلەوەی تەعالیم‌و زانیارییە، هاوکات شەریعەت‌و تەشریع‌و بەرنامەشە. لەم نێوەندەدا یاسای تایبەت بەئازادی‌و ئازادی ڕادەربڕینی هەیە. دەبێ ئەوەش بڵێین کەلەناو جیهانبینی ئاینی‌و ئیسلامیدا بیروڕای جیاواز لەسەر ئەو دوو چەمکە هەیە تاڕادەیەکی زۆر، ئەمەش بەحوکمی بوونی فرە لێکدانەوەی دەقەکانی قورئان‌و فەرمودەو ئیجتیهادی

شەرعزانەکانو زانایانی ئاینی ئیسلام لەکۆنەوە تائەمڕۆ. لەولاشەوە ئەم بیروڕاو جیاوازییە پەیوەندی بەئاستەکانی کرانەوەو داخرانی گوتاری ئاینیو ئیسلامی خۆیەوە هەیە لەبەرامبەر ئازادیو ئازادی ڕادەربڕیندا، بەتایبەت لەسەردەمی نوێدا بیرکردنەوەو ڕوانینی نوێ هەم بۆئاینی ئیسلامو دەقەکانیو کێشە هاوچەرخەکانی ژیان هەیە، هەم ڕوانینی نوێ بۆ ئەرکو مافو ئازادییە گشتییەکانی مرۆڤ هەیە. ئەمەش لەشوێنێکەوە بۆشوێنێکی ترو لەگروپو کەسو هێزێکەوە بۆهێزێکی ترو تایەفەیەکی ئاینی بۆیەکێکی ترو لەسەردەمێکەوە بۆسەردەمێکی تر دەگۆڕێتو جیاوازە.[1] هەر بۆنموونە بیرکردنەوەی بەشێکی زۆر لەباوەڕدارانو مسوڵمانانی نیشتەجێ ئەورووپاو ڕۆژئاوا جگە لەمەسەلەکانی خواپەرستیو عیبادات، بەڵکو لەکاروباری ڕۆژانەو هەڵسوکەوتو شتە دونیاییەکاندا واتە لەبواری موعامەلاتدا جیاوازەو ڕوانینو لێکدانەوەو شێوازی مامەڵەکردنو جێبەجێکردنی تەعالیمەکانی ئاینی ئیسلامیشیان جیاوازە لەو مسوڵمانو باوەڕدارانەی تر کە لەرۆژهەلاّت یاخود لەچوارچێوەی جیهانی ئیسلامیدا دەژینو نیشتەجێن.

هەروەك ڕەنگە خوێندنەوەو ڕاڤەکردنو لێکدانەوەی ئاینیو ئیسلامییانەی باوەڕدارێکی خوێنەوار یان نوسەر بەتایبەت لەبواری کاروباری ڕۆژانەو موعامەلاتو بەتایبەتی تریش لەمەڕ مەسەلەکانی ئازادیو ئازادی ڕادەربڕین جیاواز بێت لەڕوانینو لێکدانەوەو ڕاڤەی مامۆستایەکی ئاینی. ئەمەش

پەیوەنـدی بەتایبەتمەنـدێتی کۆمەڵایەتییـەوە هەیـە لەلایـەك، لەلایەکیتریشـەوە پەیوەنـدی بـەجۆری خوێنـدنو زانسـتی هـەردووڵاوە هەیـە، واتـە خوێنـدنی بـاوەڕدارە رۆشـنبیرو خوێنەوارەکە خوێنـدنو زانسـتێکی نـوێو مۆدێرنـەو ئـەوەی مامۆستا ئاینیەکـەش خوێنـدنی حـوجرەو مزگـەوت. لێـرەدا مەبەستمان روونکردنەوەی جیاوازییەکانـە نـەك خوانەخواسـتە بەخراپ باسکردنی لایەكو بەباش باسکردنی ئەوی تر. بۆ ئـەم مەبەستەش (رێبین ئەحمەد هـەردی)پەنجـە دەخاتـە سـەر ئـەم راسـتیەو دەڵێـت:"خوێنـدکارێکی زانکـۆ کەزانسـتی تـازەی خوێنـدووە، تەفسـیری بـۆرووداوو پێشـهاتەکان جیـاوازە لـەو کەسـەی خوێنـدەواری حـوجرەی خوێنـدووەو جیاوازیشـە لـەو کەسەی هیچی نەخوێندووە...".[2] بەهـەرحاڵ لێـرەوە گرنگـە قسە لەسەر روانینو جیهانبینی ئـاینیو ئیسـلامییانە بکـەین بۆئازادیو ئازادی رادەربڕین، بەشێوەیەك هەندێ لەسەرچاوەکان باس لەوەدەکەن کـەئاینی ئیسـلام بـەروونی بڕیـاری لـەمافی ئـازادی وەك پرەنسـیپێکی گشـتی داوە، بـەڵام هەڵەیـەکی مەنهەجی دەکەین، بەوەی داوا لەدەقە ئیسـلامییەکان بکـەین یان هەر دەقێکی تر بکەین کەدەربارەی ئازادی بەزمانی ئەمڕۆ بۆمان بدوێ.[3] هەروەها(شێخ نەدیم ئەلجسر)لـەکتێبی(فلسـفة الحرية فی الاسلام)دا دەڵێ:" خـەڵکی بـەئازادی لـەدایکبوونو ئازادیشیان لەهەموو شتێکدا رەهایەو بەرەهاییش دەمێنێتەوە تاوەکو بەر چاکە یان راستی دەکەوێت".[4] لەسەرچاوەیەکیتری ئیسلامیدا هاتووە کـە"ئـازادی مـرۆڤ لەئیسـلامدا رەهایـە،

تائەوکاتەی بەر راستیو چاك دەکەوێت، بەسنوری ئەو چـاکەو راستییەش سنوردار دەکرێت". [5]

هەندێکیتر وادەبینن کەئازادی لەئیسلامدا رێژەیی بێت، چونکە رەهایی ئازادی تاکەکەس بۆنموونە زیان بەئـەوانیتر دەگەیـەنێو زیان بەبەرژەوەندی کۆمەڵگەش دەگەیەنێ. بۆیە ئیسلام ئازادی سنوردار دەکات، لەبـەر بەرژەوەنـدی کۆمـەڵگـە. [6] هـەروەها ئەوەش هاتووە کەئازادیی لەئیسلامدا نابێـت رەهابێـت بـەبێ کۆتو بەند، ئیسـلام رێسـایەکی گشـتی بۆهـەموو ئازادییـە زیهنییەکان داناوە، بۆئەوەی مـرۆڤ رقـی لـەوانیتر نەبێتـەوە، لەبەرئەوەی باوەڕیان بەبیروبۆچوونو باوەڕێکیتر هەیە. [7]

لەلایەکیترەوە(د.فەوزی بـەدەوی) بـیروڕای وایـە کەمەسـەلەی ئازادی لەبواری ئاینیدا کارێکی نوێیە، ئیتر ئازادی بیرکردنەوە بێت یان ئازادی رادەربڕین. [8] هاوکات تێبینی ئەوەش دەکـرێ کەشارەزایانی بواری ئاینیو ئیسـلامی باسـیان لـەوە کـردووە کەئاینی ئیسلام هێندە ئازادی بەتاکەکەس بەخشیوە، بۆئەوەی گوزارشت لەبیروڕاو بیروبـاوەڕی بکـات. هـەروەها ئەوەنـدەش ئاگاهی پێداوە کەئازادی بۆگاڵتەکردن بەوانیتر بەکارنەهێنێ. [9]

لـەبارەی ئـازادی رادەربڕینیشـەوە لەدیـدگاو جیهـانبینی ئیسـلامییەوە، ئـەوا قسـەی زۆر لـەوبارەوە کـراوە، بـەجۆرێ هـەموان هـاودەنگن لـەوەدا کـەئاینی ئیسـلامو شـەریعەتی ئیسلامی ئـازادی رادەربـڕینو بـیروڕای وەك مـاف بۆهـەموو مرۆڤێك داناوە، هـەموو ئەوانـەی کەپەیوەنـدییان بەئـەخلاقو بەرژەوەندییـە گشـتییەکانو سیسـتمی گشـتییەوە هەیـە. [10]

هەروەك بـاس لـەوەش كـراوە كـەئازادی رادەربـڕین بـەدایكی ئازادییەكانی تر لەشەریعەتی ئیسـلامیدا دادەنـرێ، كەلەسـەر بنـەما شـەرعییەكان دادەمـەزرێو تیایـدا(فـەرمان بەچـاكەو رێگری لەخراپـە دەكـرێ). بەشـێوەیەك بـەگوێرەی دیسـپلینە شـەرعییەكان مومارەسـە دەكـرێ، تـاوەكو مەبەسـتەكانی شەریعەت وەدی دەهێنێ. هەر لەشوێنێكیتردا هاتووە كەئازادی رادەربڕین لەئازادییـە رەسـەنەكانە لەئیسـلامدا، بـەلاّم كـەی لەتاوانی ناوزڕاندنو قەزف نزیكبووەوە، ئەوا هێڵـە سـورەكانی تێپەڕاندووەو پێویستە لەسەر ئەنجامـدەرانی ئـەو تاوانـە سـزا بدرێ بەگوێرەی ئەو دەقانەی كەلەشەرعدا هاتووە. (11)

لەسەرچاوەیەكی تـری ئیسـلامیدا دیسـان ئـەوە هـاتووە كـە: ئیسلام دژی هونەرو دژی گوزارشتی مرۆیی نیـە، بـەڵكو دژی لادانی رەوشتی(الاباحیة)و لادانـی بیروباوەڕییـە.(12) هاوكـات زۆر دەقی ئایەتو فەرمودە دەبینرێ بۆ وتنی راستیو ئـازادی رادەربـــــڕینو بـــــیروڕا، وەك ئـــــەو فەرمودەیـــــەی كەپێغەمبەر(د.خ)فەرمویەتی:" ئەو كەسەی لەئاسـتی راسـتی بێـدەنگ دەبـێ بریتیـە لەشـەیتانێكی كـەڕ"، یـاخود لەفەرمودەیەكی تردا هاتووە:" لایحقـرن احـدكم نفسـه، قـالوا : یارسول الله وكیف یحقر اخا نفسه؟قال: یري ان علیه حقا لایقول فیه، فیقول الله عز وجل یوم القیامة: مامنعك ان تقول فی كذا وكـذا؟ فیقـول:خشـیة النـاس، فیقـول:فایـای كنـت احـق ان تخشي".رواه ابن ماجه.(13) تەنانەت مرۆڤ ئازادە لەهەڵبژاردنی بیروباوەڕداو ئەم چەند ئایەتە بڕیاری ئازادی مـرۆڤ لـەبیروباوەڕ

دەدەن، بەوەی مرۆڤ ئازادە باوەڕ بەئیسلام بهێنێ یان نا، کاتی خۆیش پەیامبەر(د.خ) بۆی نەبووە زۆر لەکەسێك بکات ئیسلام ببێ و باوەڕ بهێنیێ.[14] ئەمەش دەقی ئایەتەکانە:

- ﴿وقل الحق من ربكم فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر﴾(الكهف/29).
- ﴿ولو شاء ربك لامن من فی الارض كلهم جميعا، افانت تكره الناس حتی يكونوا مؤمنين﴾(يونس/99).
- ﴿انا خلقنا الانسان من نطفة امشاج نبتليه فجعلناه سميعا بصيرا، انا هديناه السبيل اما شاكرا واما كفورا﴾(الانسان/2-3).

جیا لەمانەی کەباسکرا، سەرچاوە ئیسلامییەکان لەچوارچێوەی ئازادی و ئازادی ڕادەربڕیندا قسە لەسەر ئەوەش دەکەن کەئازادی ڕادەربڕین و ئازادی قسەکردن بۆناموسولمانیش دەرفەتی پێدراوە، بەتایبەت لەبواری ڕەخنەگرتندا، بەشێوەیەك(ئەبو عەلای مەودودی)لەمبارەوە دەنوسێت:" ناموسولمان لەدەولەتی ئیسلامیدا مافی ئازادیان هەیە لەوتارو نوسین و بیرکردنەوەو کۆبوونەوەدا، واتە ئەو مافانەی کەموسولمان هەیەتی، هەروەك ئەو کۆت و پێوەندو ئیلتیزاماتانەش لەسەریان هەیە کەلەسەر موسولمان هەیە. هاوکات ڕێگەیان پێدراوە کەرەخنە لەحکومەت و فەرمانبەرەکانی و تەنانەت سەرۆکی دەولەتیش بگرن

لەسنوری یاسادا. هەروەها مافی ڕەخنەگرتنیشیان لەمەزهەب هەیە". (15)

هەر لەمڕووەوە(ئیسماعیل فاروقی)یش دەڵێت:" ناموسوڵمان مافی گوزارشتکردنی لەبیروڕاکانی هەیە لەچوارچێوەی دەوڵەتی ئیسلامیدا، بەڵام بەمەرجێ سنوری گشتی موسوڵمانان نەبەزێنێ‌و پێشێلی نەکات". (16)

بەهەرحاڵ ئەوانەی باسکران بریتی بوون لەروانینی ئاینی‌و جیهانبینی ئیسلامییانە بۆچەمکی ئازادی‌و ئازادی ڕادەربڕین، بەڵام ڕەنگە کێشەی سەرەکی ئەوە بێت کەلەژیانی کرداری‌و لەواقیعی جێبەجێکردندا ئەو دەق‌و تەعالیمە ئیسلامییانە وەك خۆی پەیڕەو نەکرابێ‌و بەپێچەوانەوە بەشێکی زۆر لەفەرمانڕەوایانی ئیسلامی ئەوانەی کەبەناوی خەلافەت‌و دەوڵەتی ئیسلامییەوە فەرمانڕەوایەتیان کردووە لەهەندێ قۆناغ‌و سەردەمی مێژوویيدا پێچەوانەی تەعالیمەکانی ئاینی ئیسلام هەڵسوکەوتیان کردووە. لەراستیدا ڕەنگە ئێمە تەنها بتوانین پشت بەرووداوەکانی سەردەمی حوکمی پەیامبەری ئیسلام(د.خ)و سەردەمی راشیدین ببەستین بۆپەیڕەوکردنی ئەو پرەنسیپ‌و تەعالیمە ئیسلامییانە، ئەگەرنا بۆنموونە لەسەردەمی ئومەوییەکاندا ژمارەیەکی زۆر لەخەلیفەکانی بنەماڵەی ئومەیە لەبنەماکانی ئاینی پیرۆزی ئیسلام بەتایبەت لەبواری فەرمانڕەوایەتی‌و

یەکسانی‌و دادپەوەری‌و پێدانی مافی ئازادی‌و ئازادی رادەربڕیندا لایانداو بەپێچەوانەوە رەفتاریان کردووەو زۆربەی سەرچاوە ئیسلامییەکانیش بەراشکاوی ئەم لادانەی ئومەوییەکانیان تۆمارکردووەو باسکردووە. بەتایبەت رەفتاری ئومەوییەکان لەبەرامبەر مسولمانە ناعەرەبەکاندا کەبە(موالی)ناویان بردوون بەئاشکرا دەبینرێن، بەجۆرێ پارچە پەڕۆیەکی سوریان دەکردە قەدیانەوە بۆئەوەی بناسرێنەوە کەئەمانە لەرەچەڵەکدا عەرەب نین. هەروەها لەکاتی نانخواردندا لەپەراوێزی سفرەو خوانەکەوە دایان دەنان‌و لەرووی سیاسییشەوە هیچ پلەو پۆستێکیان پێنەدەبەخشین‌و لەسوپاشدا بۆیان نەبووە سواری وڵاخ‌و ئەسپەکان بن‌و لەرووی ئابوریشەوە باجی زۆرو جۆراو جۆریان بەسەردا دەسەپاندن. ئەمە جگەلەوەی لەرووی کۆمەڵایەتییەوە زۆر بەسوکی تەماشایان دەکردن‌و ئەو منالانەی کەلەژنێکی موالی زاتە لەژنێکی موسولمانی ناعەرەب‌و پیاوێکی عەرەب لەدایکدەبوو پێیان دەوترا(هجین) واتە (دوورەگ)، ئەمەش ناونانێکی سوك بوو. سەرەڕای ئەوەی کەدەیانوت:" نوێژ ناپچڕێت تەنا بۆسێ شت نەبێت: سەگ، گوێدرێژ، موالی، واتە مسولمانی ناعەرەب".(17)

لەسەردەمی ئێستاشدا بەهۆی زۆربوونی قوتابخانەی ئاینی‌و زۆربوونی گروپ‌و هێزی ئاینی‌و ئیسلامییەوە،

بەتایبـــەت باڵادەســـتبوون‌و هـــەژموونی بیرکردنـــەوەی سـەلەفیەتی جیهـادی، ئـەو دەق‌و تەعالیمانـەی ئـاینی ئیسلام لەرووی ئازادی‌و ئازادی رادەربڕینەوە حسـابێکی ئـەوتۆیان بۆنـاکرێ لـەبواری جێبەجێکردنـدا، بـەڵکو لۆژیکی یەکلاییکردنەوەو پێناسەکردنی ئازادی‌و ئـازادی رادەربـــڕین، تەنانـــەت مەســـەلەکانی مســـوڵمانبوون‌و بێبـاوەڕبوونی مرۆڤـەکان بریتییـە لـەلۆژیك‌و پێـوەرو لێکدانەوەی ئەو سەرکردەو میرو لێپرسراوە شـەرعیانەی بەشێکی زۆر لەو گروپانە بەگشتی. ئەمـەش وایکـردووە کەتەعالیمـەکانی ئـاینی ئیسـلام زیـاتر لـەناو سـیاقی ئایەتەکان‌و دەقەکانـدا بەزینـدوویی بمێننـەوەو لەسـەر زەوی واقیع کاریان پێنـەکرێت، بـەڵکو زیـاتر تەفسـیرو لێکدانەوەی ئەم گروپانە رۆڵی یەکلاییکەرەوە ببینێت.

لەم نێوەندەدا هەر لەڕوانگەی ئاینی ئیسـلامەوە کاتێـك هەم پێناسەی ئازادی‌و هەم پێناسەی ئـازادی رادەربـڕین دەکرێ، باسمان لەوە کرد کەجۆرێك لەمەرج‌و سـنوردانان هەیە. بۆیە لێرەوە ئاماژە بەهەندێ لەو مـەرج‌و سـنورو هێڵە سورانە دەکەین، کەلەڕوانینی ئاینی‌و ئیسلامییەوە بەمایەی زیان گەیاندن دەشکێتەوەو پێویسـتە ئـازادی‌و ئازادی رادەربڕین سنوردار بکرێـت، ئەمـەی خـوارەوەش پوختەی ئەو مەرج‌و سنورانەیە:

1. دانانی تیۆری هاوسەنگی لەمومارەسەکردنی ئازادیدا لەنێوان بەرژەوەندی‌و خراپەدا بۆئەوەی مرۆڤ نەکەوێتە زیانی ئەوانیترەوە.
2. نابێت ئازادی بۆئامانج‌و مەبەستێك بەکاربێت کەپێچەوانەی شەریعەتی ئیسلام بێت، چونکە شەریعەت هەمووی بەرژەوەندییە.
3. رەچاوکردنی پرەنسیپی(لا ضرر ولا ضرار)لەکاتی مومارەسەرکردنی ئازادی رادەربڕیندا، واتە وەك پەندێکی پێشینانی کوردی دەڵێ:" نەشیش بسوتێ‌و نەکەباب-تویژەر-".
4. پێویستە ئازادی بەدیهێنەری مەبەستەکانی شەریعەتی ئیسلامی بێت.(18)
5. پێویستە هەر کەسێك کەئاماژە بۆ راستی بدات بەبیروبۆچوون‌و بیرورا، ئەو شتە دەبێ بەرژەوەندی بێت. واتە ئازادی لەچوارچێوەی چاکەو بەرژەوەندیدا گوزارشتی لێدەکرێت.
6. لەسەر موسوڵمان پێویستە ئەگەر هاتوو بیروڕای دەربڕی، دەبێ ئەو بیرورا دەربڕینە وەلامدانەوەی فەرمانەکانی خودا بێ‌و کارکردن بێت بەفەرمان بەچاکەو رێگری لەخراپە.
7. پێویستە ئازادی رادەربڕین وتنی وشەیەکی بوێرانە بێت لەرووی ستەمکارێکدا.

8. پێویستە پارێزگاری لەپێنج پێویستییەکە بکرێ، کە لەهەمانکاتدا بریتیشن لەمەبەستەکانی شەریعەت(ئاین، نەفس، وەچە، دارایی، عەقڵ).
9. رەچاوکردنی بەرژەوەندی موسوڵمانانو دوورخستنەوەی خراپە لێیان.[19]
10. رێگرتن لەگاڵتە پێکردنی پیرۆزییەکانی کۆمەڵگە.
11. حەرامکردنو قەدەغە کردنو رێگەنەدان بەگاڵتە پێکردنی شەرەفو ناموس.
12. حەرامکردنو رێگەنەدان بەدرۆو ئازاردانی زمان.
13. هاوسەنگی کردن لەنێوان بەرژەوەندیو خراپەو خەملاندنی چاکەو خراپە بەبڕیاردانی شەرع.
14. زیادەڕەوی نەکردنو یاخینەبوونی مرۆڤ لەدەربڕینی بیروڕاو سەرکردایەتیو فەرماندەیەتیو فەتوادانو توانایی‌و...تاد دا.[20]

باسی دووەم(دیدگای یاساییو دەستوری بۆئازادیو ئازادی رادەربڕین)

وەك لەباسی یەکەمی بەشی دووەمدا دیدگاو روانینو جیهانبینی ئاینیو ئیسلامیمان دەربارەی ئازادیو ئازادی رادەربڕینو ئازادی قسەکردن خستەڕوو، گرنگە لەم باسەی تریشدا روانینی یاساییو دەستوریو گۆڕانکارییو پەرەسەندنە مێژووییەکان لەو بارەوە بخەینەڕوو لەگەڵ رێڕەوی قاڵب گرتنی یاسایی مافی ئازادیو ئازادی رادەربڕیندا، بزانین هەم لەمێژوویی مرۆڤایەتیو هەروەها بەهۆی جاڕنامەو کۆنگرەو کۆنفرانسە نێوخۆییو ناوچەییو جیهانییەکانەوە چۆن هاتووە. چونکە ئاستو شێوازو جۆری ئەو ئازادیانەی کەئەمڕۆ لەولآتانی رۆژئاوادا بەدی دەکرێو پیادە دەکرێو مومارەسە دەکرێ لەنێو مێژووییەکی پڕ لەبەریەککەوتنو پێکدادانو هەڕەشەو مەترسیو تەنانەت لەنێو مێژوویی خوێنو حەلاڵکردنی کوشتنو سڕینەوەی رۆشنبیرانو نوسەرانو فەیلەسوفانو بیریارانەوە سەرچاوەی گرتووە. هەروەها لەرۆژهەلآتیشدا هەر وابووەو هاتنو قەدەغەکردنی بلآوبوونەوەی پەیامە ئاینیەکان بەڵگەیەکی ئاشکراو روونی ئەم بابەتەن. واتە رێگەی گەشەکردنو سەرهەڵدانو درێژبوونەوەی ئازادی بەگشتیو ئازادی رادەربڕین بەخوێن دەستی پێکردووە. بۆیە گرنگە ئاوڕێك لەڕووەوە یاساییو دەستوریو مێژووکردەکەی بدەینەوە. هەرچەندە هەم رێنیسانسی ئەوروپاو دواتریش شەپۆلی رۆشنگەریو لەهەمووی گرنگتر شۆڕشی فەرەنسی لەساڵی(1789) کار ئاسانی گەورەیان کرد لەرزگارکردنی مرۆڤەکانو رۆشنبیرانو نوسەرانو فەیلەسوفان

لەکۆتو پێوەندەکانی کەنیسەو ئاینی مەسیحییەتی سەدەکانی ناوەڕاستو پەرەیان بەچەمکی ئازادیو ئـازادی ڕادەربـڕین دا، بەڵام لەرووی یاساییو دەستورییەوە درەنگتر تاڕادەیەك قاڵبو چوارچێوەی خۆی گـرت، بـەجۆرێك یاسـا دانراوەکـان تـەنها لەکۆتاییەکانی سەدەی هەژدەو سـەرەتاکانی سـەدەی نـۆزدەدا نەبێ، یان پێش ئەوە تیۆری ئازادییان نەناسیوەو دانیشیان پێدا نەناوە. هاوکات توندترین سـزاش لـەو یاسـایانەدا بۆبیریـارو بانگەشـەکارانی ریفـۆرمو گۆڕانکـاریو پیشـەنگانی ئـازادیو ئازادی ڕادەربڕین تەرخانکراوە.[21]

بەڵام دەبێ لـەم نێوەنـدەدا ڕۆڵـی مـەزنی شۆڕشـی فەرەنسـی لەساڵی(1789) لەبیر نەکەین، کەچ نەخشێکی مـەزنی گێـڕا لـــەجێگیرکردنو گێڕانـــەوەی مافـــەکانی مـــرۆڤ بەگشـــتیو لەنێویشـــیاندا مـــافی ئـــازادیو ئـــازادی ڕادەربـــڕینو ئـــازادی قسەکردن. ڕەنگە هەڵە نەبین گـەر بڵـێین لەبنەڕەتـدا شۆڕشـی فەرەنسی لەساڵی(1789)شۆڕشی بەدەست هێنـانی ئـازادیو ئازادی ڕادەربڕین بووەو خـەباتو قوربانیـدان بـووە لـەپێناوی ئازادیـدا. بۆیـە کاتێـك شـۆڕش سـەرکەوت لەهـەمان سـاڵو لەرۆژی(1879/8/26)جاڕنامەی مافەکانی مرۆڤو هـاوڵاتی ڕاگەیەنرا لەفەرەنساو ماددەی(11)ی ئەو جاڕنامەیە تایبەتـە بەئازادیو ئازادی ڕادەربـڕین بەمشـێوەیە دەڵێـت:" ئـازادیو گوزارشـتکردن لـەبیروڕاو بـیرو بۆچـوون، بریتییـە لەئازادییـە بنەڕەتییەکانی مرۆڤو بڕیار دەدرێـت کەهـەموو لایـەك مـافی هەیە لەگوزارشتکردنو دەربڕینو نوسینو بڵاوکردنەوە بەهەموو

ئازادییەك، تەنها لەدۆخی زیادەڕەویکردن نەبێ لەو ئازادییەدا، کەبــەگوێرەی یاســاکە دیــاریکردووە."[22] لەویلایەتــە یەکگرتووەکانی ئەمریکاش، کەهەر لەسەرەتای دامەزراندنیەوە تارادەیــەك وەك دەوڵــەتێکی دیموکراســی خــۆی بینــاکرد، لەدەســتورەکەیدا کەلــەرۆژی(1891/12/15) موســادەقەی لەسەر کرا بەمجۆرە دەربــارەی مــافو ئازادییــەکان دەدوێــت:" کــۆنگرێس توانــای داڕشــتنی یاســا گــەلێکی نیــە کەســروتە ئاینیــەکان یــان قەدەغــەکردنی مومارەســەکردنیان بــەئازادی بســەپێنێ، هــەروەك کــۆنگرێس سەرپشــك نییــە بــەگوێرەی مــاددەی(1)ی دەســتور کەیاســاگەلێك دەربکــات، کــەئازادی رادەربڕین یان رۆژنامەگەری ســنوردار بکــات، یــاخود دەســت لەئازادی هاوڵاتییان لەکۆبوونەوەیان بۆئاراستەکردنی سکاڵاکان بۆحکومــــەت بۆرەخنــــەگرتن لــــەبارودۆخو چــــاککردنیان وەربدات".[23]

بۆیە دواتــر تــاوەکو ســەردەمی ئێســتا چــەندین گۆڕانکــاریو پێشــکەوتن لــەبواری ئــازادیو ئــازادی رادەربــڕین لــەولاتانی جیهاندا هاتوونەتــە ئــاراو چــەندین رێکەوتننامــەو کــۆنگرەو کۆنفرانسی جیهانیو ناوچەیی گەورەی بۆبەستراوە. بەشێوەیەك نەتــەوە یــەکگرتووەکان بڕیاریــدا لەبەڵێننامــەی نێودەوڵــەتی تایبــــــەت بەمافــــــە مــــــەدەنیو سیاســــــییەکان لەســــاڵی(1966)بــەگوێرەی بڕیــاری(2200)و(1200). ژمارەی ئەو دەوڵەتانەی کەئیمزایان لەســەر ئــەم بەڵێننامەیــە کردلەو ساڵەدا(127)دەوڵەت بــوون. مــاددەی(19)لەبڕگــەی

یەکەمیــــدا دەڵێــــت:" هـــیچ مرۆڤێـــك نابێـــت بـــەهۆی بیروبۆچـوونەکانییەوە رووبـەڕووی فشـار ببێتـەوە". لەبڕگـەی دووەمیشدا هاتووە:"هەموو مرۆڤێك مافی ئازادی رادەربڕینی هەیە، ئەم مافـەش ئـازادی گـەڕان‌و زانسـت‌و بڵاوکردنـەوەی زانیاری‌و بیروبۆچوونی دەگرێتەوە، ئیتر هەر جۆرێك بێت، بەبێ رەچاوکردنی سنور لەرێگەی ئاڵوگۆڕی زارەکـی یـان بەرێگـەی نوسین‌و بڵاوکردنەوە یان بەشـێوە هونەرییـەکان، یـاخود جگـە لەوانەش لەو ئامرازانەی کەهەڵیدەبژێرێ". [24]

هەروەها رێکەوتننامەی پاراستنی مافەکانی مـرۆڤ‌و ئازادییـە بنەڕەتییەکانی(رێکەوتننامەی ئەوروپی بۆپاراستنی مافـەکانی مرۆڤ) لەماددەی(9)دا ئـازادی‌و ئـازادی رادەربـڕین‌و بـیروڕاو ئـاین‌و بیروبـاوەڕ لــەخۆدەگرێت. ئــەم رێکەوتنامەیــە بــەوە جیادەکرێتــەوە کەهــەر دەوڵــەتێکی ئــەوروپی کــار لەســەر هەڵوەشاندنەوەی بکات، ئەوا ئەندامێتی لەئەنجومەنی یـەکێتی ئەوروپا لەدەستدەدات. [25] هەروەها رێکەوتننامەی ئـەمریکی بۆمافــەکانی مــرۆڤ کەلەشــاری(ســان خوســیە)ی پایتــەختی کۆستاریکا لەرۆژی(1969/12/3)بەسترا، دەربارەی زۆرێـك لەئازادییەکان‌و لەوانەش ئازادی رادەربڕین‌و ئـازادی قسـەکردن دەقــی لەســەر هــاتووە. ئــەم رێکەوتننامەیــەش بــەوە لــە رێکەوتننامەکەی یەکێتی ئەوروپا جیادەکرێتەوە،کەژمارەیـەك لەمافــەکانی باســکردووە کەلەرێکەوتننامــە ئەوروپییەکــەدا باسنەکراوە لەوانە:

1. ملکـــەچ نـــەبوونی ئـــازادی رادەربـــڕین‌و بـــیرورا بۆسانسۆری پێشوەخت.
2. مافی راستکردنەوەو وەڵامدانەوە.[26]

هەر لەمبارەوە بەڵێننامەی ئەفریقی بۆمافەکانی مرۆڤو گەلان، کەلەساڵی(1981)دا دەرچووە ماددەی(9)لـەو بەڵێننامەیە پێدا دەگرێ لەسەر ئەوەی:

1. هەموو تاکەکەسێ مافی بەدەست هێنانی زانیاری هەیە.
2. هـــەموو مرۆڤێـــك مـــافی گوزارشـــتکردنی لـــەبیروراکانی‌و بلاوکردنـــەوەیان لەچوارچـــێوەی یاساکان‌و لائیحەکاندا هەیە.[27]

ئەنـــدامانی رێکخـــراوی کـــۆنگرەی ئیســـلامیش لەســـاڵی(1990) جارنامـــەی قاهیرەیـــان دەربـــارەی مافەکانی مرۆڤ لەئیسلامدا راگەیاند، ماددەی(21)لەو جارنامەیە پێدا دەگرێ لەسەر مافی ئازادی بیرکردنەوەو ئـــازادی بیروبـــاوەڕو رادەربـــڕین. بڕگەکانیشـــی ئەوانـــە دەگرێتەوە کەبەڵگەنامەی مافەکانی مرۆڤ لەئیســلامدا بڕیاری لێداون.[28] کە لەمانەی لای خـوارەوەدا خۆیـان دەبیننەوە:

1. هەموو مرۆڤێـك بـۆی هەیـە بـیر بکاتـەوەو گوزارشت لەبیرورا و بیربـاوەڕی بکـات، بـەبێ دەستێوەردان‌و دەست بەسـەرا گـرتن، مـادەم پابەندە بەسـنورە گشـتییەوە، کەشـەریعەتی

ئیسلامی بڕیاری لەسەرداوە. هەروەها نابێ خراپە بڵاوە پێبکات یان ئەو شتە بڵاوبکاتەوە کەتیایدا ڕەواجدان بەخراپەو سەرشۆڕکردنی ئوممەتی ئیسلامی هەبێت.

2. بیرکردنەوەی ئازاد-گەڕان بەدوای ڕاستیدا- تەنها ماف نییە، بەڵکو بریتییە لەئەرکیش.
3. مافی هەموو کەسێکەو ئەرکیشییەتی کەستەم ڕەت بکاتەوەو نکوڵی لێبکات.
4. ڕێگری لە بڵاوکردنەوەی زانیارییەکانو ڕاستییە دروستەکان نییە، مەگەر تەنها لەبڵاوکردنەوەیدا مەترسی بۆسەر ئاسایشی کۆمەڵگەو دەوڵەت هەبێت.
5. ڕێزگرتنی سنوری ئەو کەسانەی کەسەرپێچی لەئاینی ئیسلام دەکەن(واتە ئەو کەسانەی کە ناموسوڵمانن-توێژەر-) لەرەوشتی مرۆڤی مسوڵمانەو هیچ کەسێ ناتوانێ گاڵتە بەبیروباوەڕی جگە لەخۆی بکات.(29)

جگەلەوەی لەزۆربەی بەندەکانی تریدا باس لەمافو ئازادییە گشتییەکانی تریش کراوەو وەك بەڵێننامەیەکی نێودەوڵەتی دانی پێدانراوە. بەڵام گرفتەکە ئەوەیە کەدیسان ئەم مافو ئازادییانەی کەباسکران کەمتر لەواقیعدا جێبەجێ دەکرێن. بۆیە تێبینی دەکەین کەبەریەککەوتنو پێکدادانی

نێــوان هێــزو کــەسو گروپــە کۆمــەڵایەتییــەکانی لێدەکەوێتەوەو بەردەوامە.

دواجار ئەوەی دەمێنێتەوە لـەکۆتایی ئـەم باسـەدا کـەبیڵێین، ئەویش ئەوەیە کە جاڕی گەردوونی مافەکانی مرۆڤ کە لەلایەن ئەنجومــەنی گشــتی نەتــەوە یەکگرتووەکانــەوە لــەرۆژی(10ی کانوونی یەکەمی 1948) پەسەندکراوەو ڕاگەیەنراوەو بریتییە لــە(30)بەنــد، تیایــدا زۆر مــافو ئــازادی بــۆمرۆڤ دەستەبەرکردووە، هەرچەندە ئـەم ڕێکەوتننامەیـەش لـەژیانی ڕۆژانەی مرۆڤـدا کـەمتر جێبـەجێ دەکرێـت، بـەڵام تائێسـتا سەرەکیترین بەڵگەنامەیە کەزۆربـەی وڵاتـانی جیهـان پێیـەوە پەیوەستو پابەندبن، بەجۆرێك ئەگەر جێبەجێشی نەکەن، ئەوا لــەرووی تیۆرییــەوە وەك بەڵگەنامەیــەکی جیهــانی باوەڕیــان پێیەتیو مامەڵەی لەگەڵدا دەکەن. لەبەندی(3)ی بەڵگەنامەی مافەکانی مرۆڤی نەتەوە یەکگرتووەکانـدا هـاتووە:" هـەموو کەسێك مافی ژیـانو ئـازادیو ئاسایشـی خـۆی هەیـە".[30] هەروەها ماددەی(19)یش دەڵێـت:" هـەموو کەسـێك مـافی ئــازادی بــیرو ڕادەربڕینــی هەیــەو ئــەم مافــەش بــەبێ خــۆ تێکەڵکردنی کەسێکی دیکەو وەرگرتنـی هـەواڵو بیروبـاوەڕو بڵاوکردنەوەیان بەهەر شێوەیەكو بـێ خۆبەسـتنەوە بەسـنوری جوگرافی دەگرێتەوە".[31]

باسی سێیەم(چەند نموونەیەك لەئازادیو ئازادی ڕادەربڕین لەدەستورە جیاوازەکاندا)

بەپێویستنی دەزانین پێگەی ئازادی ڕادەربڕین لەهەندێ دەستوری وڵاتانی جیهانیدا بزانین، پاشان ئاماژەیەك بۆئازادیو ئازادی ڕادەربڕین لەپرۆژە یاسای ڕۆژنامەگەری کوردستاندا بکەین کەبەمدواییانە پاش چەند گۆڕانکاریو دەستکاریکردنێك لەلایەن سەرۆکایەتی هەرێمی کوردستانەوە پەسەندکرا، بەحوکمی ئەوەی ڕۆژنامەگەری پانتاییەکی گەورەو فراوانی دەرکەوتنو بەرجەستەکردنی نوسینی ئازادو قسەکردنی ئازادە. هەروەها ئاماژە بەدەستوری هەرێمی کوردستاندا بکەین، هەرچەندە تاوەکو ئێستاو تانوسینی ئەم لێکۆڵینەوەیە ڕەشنووسەو موسادەقەی لەسەر نەکراوەو ماوەتەوە.

ئازادیو ئازادی ڕادەربڕین لەدەستوری وڵاتانی ئەوروپادا

فەرەنسا:

هەندێ ماددەو برگەی یاسایی لەدەستوری فەرەنسیدا هەموو نوسینو لێدوانێکی ئاشکراو بڵاوکردنەوەی بیروبۆچوونێك قەدەغە دەکات، کەببێتە هۆی ڕقلێبوونەوە یاخود زۆر لێکردن بەهۆی هۆکارە ئەتنی یان ئاینییەکانەوە. هەروەها بەدرۆخستنەوەی تاوانی کۆمەڵکوژی جولەکە(هۆلۆکۆست) کەنازییەکان لەجەنگی

دووەمی جیهانیدا ئەنجامیان دا، لەدەستوری فەرەنسیدا بەتاوان دادەنرێو سزای یاسایی لەسەرەو لەسەر ئەمەش هەریەکە لەبیریاری مسولمانی فەرەنسی(رۆجیە گارودی)و رۆژنامەنووس(ئیبراهیم نافیع) بەتۆمەتی دژایەتیکردنی سامییەتو نکوڵیکردنو بەدرۆخستنەوەی کارەساتی هۆلۆکۆستی جولەکە تۆمەتبارکرانو سزای یاسایی دران.[32]

ئەڵمانیا:

لەیاسای بنەڕەتی ئەڵمانیو ئەوەی کەناونراوە(grund gesets)، بەندی پێنجەم کەدەربارەی ئازادی رادەربڕینە تیایدا باس لەوە دەکات کەهەموو نوسینو وتارێکی رقلێبوونەوە کەدژی رەگەزو ئاینو ئارەزووی سێکسی بێت، هەروەها بەکارهێنانی سیمبوڵە نازییەکانیش وەك خاچی چەماوە قەدەغە دەکات.

پۆڵەندا:

تائەمڕۆش سوکایەتیکردنو گاڵتەکردن بەرامبەر بەکەنیسەی کاسۆلیکی مەسیحییەتو سەرۆکی دەوڵەت بەتاوان دادەنرێتو سزای یاسایی لەسەرە. لەم نێوەندەدا دادگای پۆڵەندی رۆژی(2005/1/5)سزای رۆژنامەنووس(جیرزی ئوربان)ی بەبڕی(5000)هەزار یۆرۆ غەرامە کرد، بەهۆی سوکایەتیکردنو گاڵتەکردن

بەکەسایەتی پاپای کۆچکردوو(پاپا یوحەننا پۆلسی دووەم).

کەنەدا:

یاسای کەنەدی هەموو وتارو بیروڕایەکی رقلێبوونەوە دژی هەر کۆمەڵەو گروپێکی ئەتنی قەدەغە دەکات. هەروەها ئەو بیربۆچوونو قسەو وێنانەش قەدەغە دەکات کەلەڕووی ئەخلاقیو سێکسییەوە بەگاڵتەو سوکایەتیکردن دادەنرێت. پەرلەمانی کەنەداش رۆژی(2004/4/29)رەزامەندی لەسەر یاسایەك دەربڕی کەرێگری دەکات لەگاڵتەکردنو سوکایەتی پێکردنی کەسێك بەهۆی ئارەزوو خواستە سێکسییەکانەوە.(33)

ئازادی رادەربڕین لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا

لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا تاڕادەیەکی زۆر جیاوازتر لەرووی سیاسیو دەستورییەوە باسی لەئازادیو ئازادی رادەربڕینو قسەکردن کردووە، بەجۆرێك دادگای بالاّ پێوەرێکی داناوە بۆئەوەی کام شتە دەبێتە سوکایەتیو گاڵتەپێکردن یاخود بەزاندنی سنوری ئازادی

رادەربــڕین، ئەمــەش پێــی دەوترێــت تاقیکردنــەوەی میلــر(miller test)، لەســاڵی(1973)ەوە کــاری پێدەکرێت. پێوەرەکەش پشتی بەسێ پرەنسیپی ســەرەکی بەستووە کەئەمانەن:

ئەلف: ئەگەر هاتوو زۆرینــەی کەســەکان لەکۆمەڵگــەدا وایان دانا کە رێگەو شێوازی رادەربڕینەکە قبوڵکراوە.

بــا: ئەگــەر هــاتوو رێگــەو شــێوازی پێشکەشــکردنی بیروراکـــان پێچـــەوانەی یاســـاکانی تـــاوان بـــوو لەویلایەتەکەدا(واتە ئەو ویلایەتــەی کەبیروراکــەی تێــدا دەربراوە-توێژەر-).

جیم: ئەگەر هاتوو رێگــەی خســتنەڕوو یــان بەرجەســتە کردنی بیروراکە بەشێوەیەکی هونەری یان ئەدەبی بوو.

هاوکــات لەئــەمریکا ئــەوەی جێگــەی باســە ئەوەیــە کەنکوڵیکردن لەرووداوو کارەساتی هۆلۆکۆستی جولەکە بەتاوان دانانرێو وەك فەرەنساش سزای یاساییشی لەسەر نییە، بۆیە تێبینی دەکرێ کەزۆربــەی کۆمەڵــە نازییــە نوێیەکان ناوەندێی ئیعلامییان لەو وڵاتەدا داناوە.(34)

ئازادی رادەربڕین لەوڵاتانی ئەفریقیا

زۆربەی دەوڵەتە ئەفریقییەکان لەدەستورەکانیاندا دەقیان تەرخانکردووە سەبارەت بــەئازادیو ئــازادی رادەربــڕین، بەڵام بەگوێرەی روانــینو لێکدانــەوەی چــاودێرانی مــافی

مرۆڤ ئازادی رادەربڕینو خودی ئازادی خۆی لەسەر زەوی واقیع جێبەجێ نەکراوەو بگرە یاسا شکێنی زۆریش کراوە لەبەردەم گوزارشتکردنی هاولاتیان لەبیروراکانیان. بەشێوەیەك هەریەکە لەولاتانی کینیاو گاناو ئەریتریا لەپێشترینی ئەو ولاتانەن کەئازادی رادەربڕین لەقەیراندایەو بەپلەی یەکەم دێن لەدەستبەسەرکردنی رۆژنامەنووسانو نوسەراندا.

هەروەها لەولاتانی سۆدانو لیبیاو گینیا سانسۆری حکومی لەسەر ئامرازەکانی راگەیاندن هەیەو سەرەتاکانی باشبوونی ئازادی رادەربڕینیش لەولاتانی چادو گابۆنو کامیرۆن بەدی دەکرێت.[35] هەرچی ولاتی میسرە لەم کیشوەرەدا ئەگەرچی سیستمەکە خۆی وەك سیستمێکی عەلمانیو دیموکراسی دەناسێنێ، بەلام جگەلەوەی کەتەواو پێچەوانەی ئەمەیە، هاوکات مێژوویەکی تایبەتیشی هەیە لەسانسۆر خستنەسەر نوسینو ئازادی رادەربڕینو قسەکردنی ئازاد دا، بەجۆرێك ئازادی رادەربڕینو نوسین رووبەرووی گرفتو قەیرانی گەورە بۆتەوە، بەشێوەیەك لەرابردوودا کتێبو نوسینەکانی کەسێکی وەك(عەلی عەبدورازق) بەناونیشانی(الاسلام واصول الحکم)واتە ئیسلامو بنەماکانی فەرمانڕەوایەتی قەدەغەکراوو خۆیشی تەکفیرکرا لەلایەن دامەزراوەی ئەزهەرەوە. هەروەها(نەصر حامد ئەبو زێد)یش رووبەرووی هەمان

تۆمەتبارکردنو ڕێگرتن لەدەربڕینی بیروڕاکانی بۆوە.[36] ڕۆژ بەرۆژیش ئازادی بەگشتیو ئازادی رادەربڕینو ئازادی قسەکردنو نوسین تووشی کێشەو قەیرانی کوشندە دەبێتەوە، بەجۆرێك دامەزراوەی ئەزهەر سانسۆری زۆر توندی خستۆتە سەر ئەو نوسینو بڵاوکراوەو کتێبانەی کەبەگوێرەی لێکدانەوەو راڤەی ئەو دامەزراوەیە بەمایەی سوکایەتیو گاڵتەکردنو رەخنەگرتن لەئاینی ئیسلامو کەسایەتیو تەعالیمەکانی لێکدەداتەوە. بۆیە چەندین نوسەرو رۆژنامەنووسو رۆشنبیر لەلایەن دامەزراوەی ناوبراوەوە تەکفیر کراونو نوسینو بیروڕاکانیان قەدەغەکراوە. بەمدواییانەش فیلمێکی سینەمایی بەناونیشانی(جەنگی بەدری گەورە)نەهێڵرا لەمیسر بەرهەم بهێنرێتو پێشەکەش بکرێت، بەبیانووی ئەوەی کەکەسایەتی(حەمزە)ی مامی پێغەمبەر(د.خ)ی تێدا بەرجەستەکراوەو ئەمەش بەگوێرەی لێکدانەوەی دامەزراوەی ئەزهەر لەرووی ئاینی ئیسلامەوە ڕێگە پێنەدراوە.[37] هەروەها کتێبی سێکسو خۆشەویستی لەژیانی پێغەمبەردا(الجنس والحب فی حیاه النبی)ی ژنە نوسەر(بسنت رشاد) کەخۆیشی ژنێکی داپۆشراوی موسوڵمانە قەدەغەکراوو لەچاوپێکەوتنێکی خۆیشیدا لەبەرنامەی(ایچاوات)ی کەناڵی ئەلعەرەبیەدا ئەوەی راگەیاند کەنەك کتێبەکەی قەدەغەکراوە، بەڵکو خۆیشی

لەلایەن مامۆستایەکی ئاینییەوە لەو وڵاتەدا تەکفیرکراوە.[38]

ئازادی ئازادی ڕادەربڕین لەوڵاتانی ئاسیا

لەزۆربەی دەستوری وڵاتانی ئاسیا ماددەو بڕگەی یاسایی سەبارەت بەئازادیو ئازادی ڕادەربڕین تەرخانکراوە، بەڵام هەمو ئەمانەش لەواقیعی ڕۆژانەدا جێبەجێ ناکرێن. بەگوێرەی ڕاپۆرتی چاودێرانی مافی مرۆڤ لەهەریەکە لەوڵاتانی ڤێتنامو کۆریای باکوور پێشێلکردنی مافی مرۆڤو ئازادییە گشتییەکان هەیە. هەروەها لەوڵاتێکی وەکو سعودیەدا تاوەکو ئێستا ژن مافی ئازادی لێخوڕینی ئۆتۆمبیلی پێنەدراوە. هاوکات لەزۆربەی وڵاتانی ئاسیا چەندین نوسەرو ڕۆژنامەنووس لەمەڕ ئازادی ڕادەربڕینو بیروڕا زیندانیکراونو هەندێکیشیان دادگایی کراونو سزای یاسایی دراونو بەشێکیشیان بۆدەرەوەو بۆ وڵاتانی ئەوروپاو ڕۆژئاوا هەڵهاتوون.

ئازادیو ئازادی ڕادەبڕین لەدەستوری هەرێمی کوردساندا

سەرەتا بەپێویستی دەزانم باس لەئازادی ڕادەربڕین بکەم لەپرۆژەی یاسای ڕۆژنامەنووسان کەلەم ماوەی ڕابردوودا لەلایەن سەرۆکایەتی هەرێمی کوردستانەوە پەسەندکرا. چونکە ئازادی ڕۆژنامەگەری بەبنەمایەکی گرنگی ئازادی ڕادەربڕینو نوسینو بیروڕا دادەنرێت، هەرچەندە زۆربەی ڕۆژنامەنووسانو نوسەرانو ڕۆشنبیران گلەییو تێبینی زۆریان لەسەر پرۆژە یاساکە هەبوو، بەڵام پاش هەندێ دەستکاری لەلایەن سەرۆکایەتی هەرێمی کوردستانەوە پەسەندکرا.

لەماددەی یەکەمی پرۆژە یاساکەدا هاتووە کە:"ڕۆژنامەگەری ئازادەو هیچ سانسۆرێکی لەسەر نییەو ئازادی ڕادەربڕینو بڵاوکردنەوە بۆهەموو هاوڵاتییەك لەچوارچێوەی ڕێزگرتنی مافو ئازادییە تایبەتییەکانی تاکەکانو تایبەتمەندێتی ژیانو پابەندبوون بەئیتیکی ڕۆژنامەگەری بەپێی بەیاننامەی فیدراسیۆنی نێودەوڵەتی ڕۆژنامەنوسان(سالی 1954هەموار کراوە)دەستەبەرە".[39] هەروەها لەبڕگەی یەکەمی ماددەی نۆیەمی هەمان پرۆژە یاساکەدا هاتووە:"ڕۆژنامەنووسو سەرنوسەر بەبڕێك پارە سزادەدرێت کەلە(1)ملیۆن دینار کەمتر نەبێتو لە(10)ملیۆن دینار پتر نەبێت، لەکاتێکدا یەکێك لەم خاڵانەی خوارەوەی بڵاوکردەوە:

1. چـــاندنی تـــۆوی ڕق و کینـــە و لێکترازانـــدنی پێکهاتەکانی کۆمەڵ.
2. ســــوکایەتیکردن بـــەبیروباوەڕ و پیرۆزییـــــە ئاینییەکان.
3. ســــوکایەتیکردن بەســـــیمبوڵ و پیرۆزییـــــە ئاینییەکانی هەر ئـاین و ئاینزایـەك و لەکـەدار کردنیان.
4. جنێودان و تۆمەت هەڵبەستن و ناوزڕاندن.[40]

بـەڵام ئـەوەی لێـرەدا هـەم بـۆ ڕۆژنامەنووسـان و هـەم نوسەران و ڕۆشنبیرانیش کێشە دروست دەکـات، ئەوەیـە کەپێناسەی ناوزڕاندن و تۆمەت هەڵبەستن نـەکراوە، ئایـا ئەو کەس و لایەنە خـۆی پیناسـەو ڕاڤـەی ئـەو نوسـین و وتارانـە دەکـات کـەلای ئـەو وەك ناوزڕانـدن و تۆمـەت هەڵبەستن وان یان نا؟ لەلایەکیترەوە ئەوەی کەپەیوەسـتە بەچـەمکی ئایینـەوە، چـونکە واهەسـتدەکەم بەشـێك لەکێشەکانی ئازادی ڕادەربڕین هـەم لەکوردسـتان و هـەم لەنێوان ڕۆشنبیران و مامۆستایانی ئاینیـدا لەسـەر ئـەوە دروست دەبێت کەکاتێك ڕۆشنبیرێك یان نوسەرێك شتێك دەنوســێت یـــان کتێبێـــك بڵاودەکاتـــەوە لەلایـــەن مامۆسـتایانی ئاینییـەوە بەناوزڕانـدن و سـوکایەتیکردن بەپیرۆزییەکانی ئاین لێکدەدرێتەوە و هەرچـی نوسـەران و ڕۆشنبیرانیشـــە بـــەئازادی ڕادەربڕینـــی لێکدەدەنـــەوە و

لەلایەکیتریشەوە پێیانوایە ئەو شتانەی ئەوان قسەیان لەبارەوە کردووە موقەدەس‌و پیرۆز نین.

هەرچی پێگەی ئازادی‌و ئازادی رادەربڕین‌و نوسین‌و بیروڕایە لەرەشنوسی دەستوری هەرێمی کوردستاندا ئەوا دەربارەی ئازادی ماددەی(19)لەرەشنوسی دەستوری هەرێمدا بەمجۆرە هاتووە:"هەموو کەسێك مافی ژیان‌و ئاسایش‌و ئازادی هەیەو ناتوانرێ لەو مافانە بێبەشبکرێ بان کۆت‌و پێوەند بکرێ، تەنها بەگوێرەی یاساو لەسەر بڕیارێکی دەرچوو نەبێت لەلایەنێکی دادوەریی تایبەتمەندەوە".[41]

هەروەها لەماددەی(24)یشدا هاتووە کە:"سزا تاتاکەکسییەو ئازادی مرۆڤ و کەرامەتی پارێزراوە".[42]

لەلاەکیترەوە ئەو ماددانەش کەپەیوەندیان بەئازادی رادەبڕینەوە هەیە، بریتییە لەماددەی(59)کەبەمشێوەیە باس دەکات:"هەموو تاکەکەسێك مافی ئازادی بیروڕاو رادەربڕینی هەیە". هەرچی ماددەی(65)یشە لەمبارەوە دەڵێت:"زۆر کردن لەئایندا نیەو هەموو تاکەکەسێك ئازادی بیروبۆچوون‌و ئاین‌و بیروباوەڕی هەیەو حکومەتی هەرێم کەفالەتی پاراستنی ئازادی هاولاتیانی لەئەستۆدایە لەموسوڵمان‌و مەسیحی‌و ئێزیدییەکان‌و جگە لەوانیش بۆئەوەی مومارەسەی پەرستش‌و رێو رەسم‌و سروتەکانیان بکەن، هەروەها رێزگرتنی

مزگەوتـــەکانو کەنیســـەو شـــوێنەکانی تـــری پەرســـتشو پەرەپێدانیان لەئەستۆی حکومەتی هەرێمدایە". [43]

پەراوێزەکانی بەشی دووەم

1. د.محمد عابد الجابری: الدیمقراطیة وحقوق الانسان، سلسلة الثقافة القومیة، قضایا الفکر العربی(29)، مرکز دراسات الوحدة العربیة- مصر،ط3،بیروت،2004،ص(174).
2. رێبین ئەحمەد هەردی: لەنێوان مەلا عوزەیرو خاتوو ئەحلام مەنسوردا، ماڵپەڕی ڕۆژنامەی(ئاوێنە)، http://www.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=14
3. محمد عابد الجابری: الدیمقراطیة وحقوق الانسان.........المصدر السابق،ص(174).
4. د.عبدالحلیم موسي یعقوب: حریة التعبیر الصحفی فی النظم السیاسیة العربیة،ط(2003)، عمان- اردن، دار مجدلاوی للنشر والتوزیع، ص(40).
5. الشیخ ندیم الجسر:فلسفة الحریة فی الاسلام، من بحوث مجمع البحوث الفقهیة،جزء الاول، ص(160).

6. د.عبدالحليم موسي يعقوب: حرية التعبير الصحفى فى..........المصدر السابق،ص(39).
7. نفس المصدر، ص(40-45).
8. د. فوزى البدوى: المحنة وحرية التفكير الدينى فى الاسلام الكلاسيكى، مجلة(العربية)لحقوق الانسان،عدد(4)فبراير(1997)،ص(33).
9. د.رمضان محمد بوطى: الحقوق والحريات المدنية والسياسية فى الاسلام،منشور ضمن سلسلة ندوات الحوار بين المسلمين: حقوق الانسان فى الاسلام بين الخصوصية والعالمية، مؤسسة ال البيت، الرباط،1997،ص(163).
10. نفس المصدر، ص(48).
11. نفس المصدر، ص(41).
12. د.مصطفى عبدة: الدين والابداع،ط1999،3، مكتبة مدبولى- قاهرة،ص(16).
13. المنذرى: الترغيب والترهيب،ج4، تحقيق: محمد الدمشقى، مطبعة الحلبى، ص(6).
14. محمد عابد الجابرى: الديمقراطية وحقوق الانسان.........المصدر السابق،ص(175).
15. ابو علاء المودودى: نظرية الاسلام و هدية فى السياسة والقانون والدستور، دار الفكر، دمشق،بيروت،1964، ص(361).

16.د.عبدالحليم موسي يعقوب: حرية التعبير الصحفى فى..........المصدر السابق،ص(98).
17.سەلام عەبدولکەریم: بزوتنەوەی شعوبیەت لەمێژووی ئیسلامدا، هۆکاری سەرهەڵدانو کاریگەرییەکانی،چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزراەتی رۆشنبیریی، لەبڵاوکراوەکانی بەڕێوەبەرایەتی گشتیو چاپو بڵاوکردنەوە، وەزارەتی رۆشنبیریی، سلێمانی،2004،لا(30-35).
18.د.عبدالحليم موسي يعقوب: حرية التعبير الصحفى فى..........المصدر السابق،ص(43).
19.نفس المصدر، ص(47).
20.نفس المصدر، ص(55-56).
21.عبدالقادر عودة: التشريع الجنائي الاسلامى مقارنا بالقانون الوضعى، مطبعة نشر الثقافة الاسكندرية، ص(36).
22.سفيان بن حميدة: حرية الراى والتعبير فى المفهوم، ص(14).
23.نفس المصدر، ص(15).
24.د.عبدالحليم موسي يعقوب: حرية التعبير الصحفى فى..........المصدر السابق،ص(67-68).
25.د.فيصل شنطاوى:حقوق الانسان وحرياته الاساسية، دار الحامد عمان-اردن،1997ن ص(219).
26.نفس المصدر.

27.سفيان بن حميدة: حرية الراى والتعبير فى المفهوم.....
المصدر السابق، ص(17).
28.محمد الغزالى: احياء علوم الدين، كتاب الامر بالمعروف والنهى عن المنكر، دار المعرفة، بيروت، ص(252).
29.نفس المصدر، ص(253).
30. Concordia-local Iraqi Kurdistan region ngo for peace> democracy and suitaible development.
31.نفس المصدر.
32. ئينتەرنێت، ماڵپەڕی ويكيپيديا، فەرهەنگی ئازاد.
33.هەمان سەرچاوە.
34.سەلام عەبدولكەريم: دەربارەی ئازادی بيروڕاء رادەربڕين، رۆژنامەی كوردستانی نوێ،ژمارە(4258)شەممە(2007/5/3).
35.هەمان سەرچاوە.
36.. د. رجب بو دبوس : الاسلام ومسالة الحكم، تالة للطباعة والنشر، طرابلس، مؤسسة الانتشار العربى، بيروت – لبنان، الطبعة الاولى، 2001، ص (59-70).
37.بۆ زانينی وردەكاری قەدەغەكردنی فيلمی بەدری گەورە لەلايەن دامەزراوەی ئەزهەرەوە بڕوانە ئەم ماڵپەرە:

http://www.sudaneseonline.com/cgi-bin/sdb/2bb.cgi?seq=msg&board=170&msg=1219148013&rn=2

38.بۆ زانینی زانیاری زیاتر لەسەر قەدەغەکردنی کتێبی(سێکس و خۆشەویستی لەژیانی پێغەمبەردا)ی ژنە نوسەر(بسنت رەشاد)بڕوانە ئەم ماڵپەڕە:
http://www.alarabiya.net/articles/.20.08/02/14/45651.htm

39.ماڵپەڕی رۆژنامەی(هاوڵاتی)،دەقی یاسای رۆژنامەگەری پەسەندکراو لەلایەن سەرۆکایەتی هەرێمی کوردستانەوە:
http://www.hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=3143&LinkID=67

40.هەمان سەرچاوە.

41.بۆخوێندنەوەی دەقی تەواوی رەشنوسی دەستوری هەرێمی کوردستان سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە:
http://www.yallayaarab.biz/vb/showthread.php?t=94474

42.هەمان سەرچاوە

43.هەمان سەرچاوە.

بەشی سێیەم(هۆکارەکانی قەیرانی ئازادی رادەربڕین لەکوردستاندا)

" قسەکردن لەبارەی
ئازادی رادەربڕینەوە، چوونە ناوەوەیە بۆناو کێڵگەی مین "
عەلی حەرب

لەراستیدا گرنگە لەم بەشەدا تاوتوێی هەندێ بابەتی گرنگ و هەستیار بکەین، بەجۆرێك دەبێ بەدوای ئەو هۆکارانەدا بگەڕێین کەلەمەڕ چەمکی ئازادی و ئازادی رادەربڕین و سنورەکانی بەریەککەوتن و پێکدادانی نێوان هێزە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان و وەك هەندێکیش دەڵێن دووکەرتبوون و دوورکەوتنەوە لەنێوان رۆشنبیران و مامۆستایانی ئاینیدا دروستکردووە.
بەبڕوای ئێمە چەند هۆکارو پاڵنەرێك لەپشتەوەی سەرهەڵدانی ئەم قەیرانەوە ئامادەییان هەیە، بەشێوەیەك ئەم کێشەیە

پەیوەندی بەڕوانینو جیهانبینی جیاوازی هێزو کەسو گروپە کۆمەڵایەتییەکانەوە هەیەو لەلایەکیتریشەوە پەیوەندی قوڵی بەکولتوری کوردیو ئاستەکانی کرانەوەو داخرانی کولتورییەوە هەیە. هەروەك کێشەی ئازادی رادەربڕین پەیوەندیشی بەنەبوونی دیالۆگو گفتوگۆی بەردەوامی نێوان کەسو گروپو هێزە جیاوازەکانی کۆمەڵگەی کوردیو باڵادەستیو هەژموونی بیری ئوسوڵیو گوتاری نەفیکردنو سڕینەوەو بێبایەخ سەیرکردنی بەرامبەرو یەکترییەوە هەیە. دواجار ئەم قەیرانە بەدەریش نییە لەکێشەی کرانەوەو داخران لەنێو گوتاری ئاینیو ئیسلامیدا بەگشتی. بۆیە گرنگە لەسەر هەموو ئاستەکان پەیگیری بۆقەیرانی ئازادی رادەربڕین لەکۆمەڵگەی کوردیدا بکەین. هەروەها گرنگە قسە لەسەر ماهییەتی زۆرێك لەو نوسینو کتێبو بڵاوکراوەو تەنانەت سایتو ماڵپەڕە ئەلیکترۆنییانەش بکرێ، کەلەلایەك بەناوی ئازادی رادەربڕینو ئازادی نوسینو رەخنەگرتنەوە بڵاودەکرێنەوەو دەنوسرێنو دەخرێنەکار. لەلایەکیتریشەوە قسە لەسەر وەڵامدانەوەی هەندێ لەماۆستایانی ئاینیو ئەو کتێبو نوسراوانەش بکەین کەلەلایەن کەسو گروپو هێزە ئیسلامییەکانەوە بڵاودەکرێنەوەو دەنوسرێن.

باسی یەکەم(لەنێوان ئازادی رادەربڕین سوکایەتیکردن بەموقەدەسدا)

ئەگەر بڕوامان وابێت لەکۆمەڵگەی کوردیدا موقەدەس نییەو شتێك نییە بەناوی پیرۆزییەوە، بەتایبەت ئاینو چوارچێوە ئاینییەکان، ئەوا خۆمان لەحەقیقەتێکی بەڵگە نەویست بێئاگا دەکەین، هەروەك ئەگەر بڕواشمان وابێ مرۆڤەکانی ئەم کۆمەڵگەیە بەرۆشنبیرانو نوسەرانو رۆژنامەنوسانەوە مافی رەخنەگرتنو قسەکردنو دەربڕینی بیروڕای خۆیانیان ئازادانە نییە، بەبیانووی شکاندنی سنورەکانی موقەدەسو بەزاندنی هێڵە سورەکانی ئاینو سێکس ودەسەڵات، بەجۆرێ چ شتێك دەسەڵاتو کۆمەڵگەو مامۆستایانی ئاینی وتیانو راڤەیان کردو سنوریان بۆداناوە، ئیدی براوەتەوەو بڤەیەو راستی رەهاو سنوری شتە حەرامو دەست لێنەدراوەکانەو خوێندنەوەی جیاوازترو رەخنەی زانستیو بابەتی هەڵناگرێو قەدەغەیە، ئەوا بەهەمان شێوە خۆمان گێل دەکەین. بۆیە لەم نێوەندەدا گرنگە قسە لەسەر هەردوو ئاستەکە بکەین، بۆئەوەی لەم قەیرانەی کەدروستبووەو سەرەتاکانی سەریهەڵداوە تێبگەین.

ئێمە لەشوێنێکی تری ئەم توێژینەوەیەدا باسمان لەوەکرد، کەبەشێك لەو هۆکارنەی کێشەی بۆئازادیو ئازادی رادەربڕینو قسەکردن دروستکردووە، ئەوەیە کەجیاوازی روانینو پێناسەکردن هەم بۆچەمکی ئازادیو ئازادی رادەربڕین هەیە، هەم دیسان جیاوازی لێکدانەوەو راڤەکردنو دەست نیشانکردنی ئەو پانتاییانەش هەیە کەقسەیان لەسەر دەکرێو رەخنەیان لێدەگیرێ، بەجۆرێك لای هەندێ کەسو گروپی کۆمەڵایەتی وەك پەیرەوکردنی مافی ئازادیو ئازادی رادەربڕین

لێکدەدرێتەوەو لای هەندێکیتریش بەتایبەت لای مامۆستایانی ئاینی بەمایەی سوکایەتیو رەخنەگرتنو گاڵتەکردن بەئاینو سیمبوڵە ئاینییەکانو موقەددەس راڤە دەکرێ.

بێگومان بەر لەهەموو شتێك پێویستە بڕوامان بەجیاوازی هەبێت، هەر لەجیاوازی بایلۆژییەوە تادەگاتە جیاوازییە فیکریو سیاسیو بیروباوەڕییەکان. بەتایبەت جیاوازی بیروباوەڕو ئاینو بۆچوون شتێکی ئاساییو سروشتییو بەشێکیشە لەسروشتی مرۆیی هەر یەکێك لەئێمە.[1]

بەشێوەیەك وەك(رێبین ئەحمەد هەردی)روونی دەکاتەوەو لەبارەی جیاوازییەوە دەڵێ:" خوێندکارێکی زانکۆ کەزانستی تازەی خوێندووە، تەفسیری بۆ رووداوو پێشهاتەکان جیاوازە لەو کەسەی کەخوێندەواری حوجرەی خوێندووەو جیاوازیشە لەو کەسەی کەهیچی نەخوێندووە".[2]

بەڵام لێرەدا گرنگە قسە لەسەر ئەوە بکەین ئایا دەکرێ هەرچی لەسەر ئاینو سیمبوڵە پیرۆزەکانی نوسراوو وتراو بڵاوکرایەوە بەبێ پشکنینو لێکدانەوەی زانستیو بابەتیو بەبێ ئاشکراکردنی ئاستی زانستیبوونو بابەتیبوون لەروانینو خوێندنەوەو رەخنەگرتنیدا بەئازادیو ئازادی رادەربڕینی لەقەڵەم بدەین؟ چونکە بەشێکی زۆر لەو نوسینو بڵاوکراوەو گۆڤارو کتێبانەی کەتائێستا بڵاوکراونەتەوەو دەنوسرێن، یاخود هەندێ لەو نوسینانەی کە لەهەندێ لەسایتو ماڵپەڕە ئەلیکترۆنییەکاندا دەنوسرێن، کەبەلێکدانەوەی خۆیان رەخنەی زانستیو بابەتین لەئاینی ئیسلامو سیمبوڵە پیرۆزەکانی، جگە

لەفڕێدانی چەند رستەو رقو کینەی بێ مەعریفەو دووبارەکردنەوەی قسەی هەندێ لەرۆژهەڵاتناسان ئەوا کارێکی زانستیان نەکردووە. چونکە بەشێکی زۆری ئەو نوسینانە جگە لەجنێودان بەئاینو قسەی ناشیرینو بازاڕیی قسەوتن بەقورئانو پێغەمبەرو دەقەکان، شتێکی تری تێدا نابینرێ کەناوی لێبنرێ رەخنەی زانستیو لێکدانەوەی بابەتی.

سەرەتا دەبێ هەندێ پرساری سەرەتایی گرنگ بکەین بەوەی ئایا لەکوردستاندا هیچ دامو دەزگاو دامەزراوەیەکی زاستیمان هەیە بۆتوێژینەوە لەئایینو دیاردەی ئایینناسی؟ ئایا تائێستا چەند توێژینەوەی زانستیو چەند تێزی ماستەرو دکتۆرا لەبواری ئاینو ئاییناسیو رەخنەی ئاینیدا لەزانکۆو دامەزراوە زاسنتییەکانی کوردستاندا بەرهەم هاتووە؟ ژمارەی ئەو کەسو توێژەرانە چەندن کەپسپۆڕو شارەزاو تایبەتمەندن لەبواری ئایینناسیو رەخنەی ئاینیدا؟ بێگومان نەدامو دەزگای زانستو دراساتیمان هەیە لەبواری ئاینو دیاردەی ئاینیو ئایینناسیدا بۆلێکۆڵینەوەو توێژینەوە، وە نە توێژینەوەو لێکۆڵینەوەی زانستی ئەوتۆش لەسەر ئاینو ئایینناسیی بەرهەم هاتووەو ژمارەی ئەوکەسانەی کەشارەزان نەك پسپۆڕو تایبەتمەندن لەپەنجەکانی دەست تێپەڕناکات لەبواری رەخنەی ئاینیو ئایینناسیدا، تەنانەت هیچ یەك لەو شتانەشمان لەئاستی گروپو هێزە کۆمەڵایەتیو ئاینیو ئیسلامییەکانیشدا نییە، بەڵکو ئەوەی هەیە هەوڵی تاکەکەسیو حزبییە. بەبەراورد لەگەڵ

کۆمەڵگەی تورکیو ئێرانیو عەرەبیدا ئێمە لەبەشی هەرە دواوەی ئەم بابەتەداین.

بۆیە لێرەوە تێبینی ئەوە دەکەین کەسەرەتای دەست پێکردن لەپلانی قسەکردنو رەخنەگرتنو لێکدانەوەو راڤەکردنی ئاینو ئایناسی، بونیادێکی زانستی ئەوتۆمان نییە، جگەلەوەی بەشێکی زۆری ئەو قسەکردنو رەخنە گرتنانەی کەلەسەر ئاینو بەگشتیو بەتایبەت لەبواری رەخنەی ئاینیدا بەرهەم دەهێنرێ، لەڕوانگەی سیاسیو ئایدۆلۆژیو ململانێی سیاسی ئەو حزبو گروپانەیە کەخۆیان بەعەلمانیو چەپ دەزانن لەگەڵ ئەو حزبو کۆمەڵو هێزانەی تر کەخۆیان ناوناوە ئاینیو ئیسلامی، ئەمە سەرەڕای ئەوەی هەندێ لەنوسینو رەخنەکانی بواری ئاینیو ئیسلامی بۆبەرژەوەندیو مەرامی تاکەکەسییەو هەندێ کەس بۆدەستکەوتنی پلەوپایە کاری لەسەر دەکەن. کاتێکیش قسەکردنو لێکدانەوەو رەخنە گرتن لەبواری ئاینیدا دەچێتە نێو ململانێو بەرژەوەندییە تاکەکەسیو سیاسیو ئایدۆلۆژییەکانی نێوان کەسو گروپو هێزە کۆمەڵایەتییەکانەوە کەمتر سیمای زانستی پێوە دەبێت، ئەوکات دەبێ لەوەش دڵنیابین کەلەبری ئەوەی قسەی زانستیو بابەتیو رەخنەی جدی لەسەر ئاینو لەبواری رەخنەی ئاینیدا بکرێ، بەپێچەوانەوە قسەپێوتنو جنێودانو حوکمدانی ناڕاستو ئایدۆلۆژیو تاوانبارکردنو ناشیرین کردنو سڕینەوەی ئاینو پیرۆزییەکانی دێتەئاراوە. لەلایەکیتریشەوە کاتێك هەم ئاینو دەقە ئیسلامییەکان زۆربەیان دەخرێنە خزمەتی

بەرژەوەندیو مەبەستە سیاسیو ئایدۆلۆژییەکانی گروپو هێزە ئاینیو ئیسلامییە جیاوازەکانەوە دەکرێنە چەكو قەڵغانی ململانێی سیاسیو ئایدۆلۆژیو تاکەکەسییەکان. هەروەها کاتێکیش مامۆستایانی ئاینی بەلێکدانەوەی خۆیان قسە لەسەر پانتایی ئازادیو ئازادی رادەربڕین دەکەن، ئەوا ئەوانیش جگە لەتاوانبارکردنو تۆمەتبارکردنی نوسەرانو لەهەندێ باریشدا تەکفیرکردنی رۆشنبیرانو نوسەران شتێکی مەعریفی ئەوتۆ لەم بورادا پێشکەش ناکەن. بۆیە لەهەردوولا کەمو کورتی هەیە، بەجۆرێك لەبەرەی رۆشنبیران والێکدەدەنەوە کەهیچ موقەدەسێك لەکۆمەڵگەدا بوونی نییەو هەمووی دەخەنە خانەی رەخنە لێگرتنی توندوتیژەوە.

هەرچەندە بەشبەحاڵی خۆم لەگەڵ سنوردارکردنو قەدەغەکردنی ئازادیو ئازادی رادەربڕیندا نیمو بەمافێکی سەرەکیو سروشتی مرۆڤ بەگشتیو رۆشنبیرانو نوسەرانیشی دادەنێم تائەو سنورەی کەئازادی تاکەکەسو گروپە ئاینیو ئەتنیو کۆمەڵایەتییەکانی تر پێشێل نەکاتو سوکایەتی بەرهەم نەهێنێت، بەڵام ناتوانم بەشێکی زۆر لەو کتێبو نوسینانەی کەبەناوی لێکدانەوەی جیاوازو رەخنەی زانستییەوە لەئاینو دەقە ئیسلامییەکانو لەسیمبولە ئاینییەکان دەگیرێت، بەنوسینو قسەکردنی زانستی دابنێمو بیخەمە چوارچێوەی ئازادی رادەربڕینەوە، لەکاتێکدا بەشێکی زۆری ئەو نوسینو کتێبانە بریتین لەکوفر کردنێکی بێماناو جنێودانی سوكو ناشیرینو تۆمەتبارکردنی ئاینو سیمبولە ئاینییەکانو

ناوزڕاندنیان بێئەوەی هیچ میتۆدێکی زانستی لەبواری نوسینو بەگشتیو لەبواری رەخنەی ئاینیدا پەیڕەوکردبێت. چونکە هەموو لایەك دەزانین رەخنەی زانستی لەئاینو رەخنەی ئاینی چۆنو لەکوێوە دەست پێدەکات، کەسادەترین پێوەری زانستی تێدا بریتییە لەدوورکەوتنەوە لەتۆمەتبارکردنو ناوزڕاندنو جنێودان. لەلایەکیتریشەوە بەهەزاران مرۆڤی کۆمەڵگەی ئێمە ئاینی وەك پێداویستییەکی رۆحی وەرگرتووەو ئامادەنییە دەستبەرداری ببێت، رەنگە لەگەڵ تێکەڵاوکردنی ئاینیشدا نەبێت بۆناو کایە سیاسییەکان.

بۆیە ئازادی رادەبڕین پێویستی بەرێکخستن هەیە تائەوکاتەی کەتوندوتیژی دروست نەکات. بەهەمان شێوە ناتوانم بەشێکی زۆری ئەو قسەکردنو لێکدانەوەو حوکمدانەی کەژمارەیەکی زۆر لەمامۆستایانی ئاینی لەسەر مینبەری مزگەوتەکانەوەو لەشاشەی تەلەفزیۆنو لەرادیۆکانەوە بەرامبەر بەکتێبو نوسینو رۆشنبیرانو نوسەران دەکرێت، بەلێکدانەوەو حوکمدانو قسەکردنی راستو دروستو تەندروستی بزانم، چونکە لەبەشێکی زۆری قسەکردنی ئەوانیشدا جگە لەتاوانبار کردنو تۆمەتبارکردنو قسە پێوتنی رۆشنبیرانو لێکدانەوەی عاتیفی، ئەوا هەست بەسیمای مەعریفەی ئاینی تیایاندا ناکرێت. بۆیە ئەوەی لەم نێوەندەدا گرنگە قسەی لەسەر بکرێ بریتییە لەرێکخستنی ئازادی رادەربڕینو قسەکردن، بەجۆرێك پێویستە هەر قسەکردنێك توندوتیژی لێکەوتەوە سنوردار بکرێت، چونکە قسەکردن نابێت ببێتە هۆی بەرهەم هێنانو هاندانی

بـــەکارهێنانی توندوتیـــژی.[3] هـــەروەك(مـــەریوان وریـــا قانیع)لەمبارەوە دەڵـێ:" ئـەوەی لەکۆمـەڵگایەکـدا دەوترێـت شتێك نییە بێوەیو بێگوناهو بێکاریگـەری. ئـەوەی دەوترێـت دەکرێت ببێتە هۆکاری وێرانکردنی ژیانو زەحمەتکردنی توانای پێکەوەبوونو لێك تێگەیشتنو پێکەوە ژیان، وەکچۆن دەکرێـت ببێتە هۆکاری ئاسانکردنو جوانکردنو بەئینسانیکردنی زیاتری شتەکان".[4]

هەروەك لای فەیلەسوفێکی گەورەی وەك جۆن سـتیوارت میـل کە بەیەکەم کەس دادەنرێـت بانگەشـەی بۆئـازادی رادەربـڕین کردووە، ئازادیش پێویستی بەدانانی سنورێك هەیە. بێگومـان ئەو پێوەرو سنورە بۆئازادیو ئازادی رادەربڕین لای میل بریتیە لەئەگـەری کەوتنـــەوەی توندوتیـــژی لـــەئازادی رادەربـــڕینو قســـەکردنەوە.[5] هـــەر لـــەمبارەوە(مـــەریوان وریـــا قانیع)لەکتێبی(دەربارەی فەلسـەفەو ئیسـلامو رۆشـنگەری)دا دەڵێت:" رەخنەگرتن لـەئاین بەگشـتیو لەئیسـلام بەتایبـەت یەکێکە لەئەرکە سەرەکییەکانی رۆشنبیرو هێزە عەلمانییەکانی ولآتی ئێمە، بەلآم ئەم ئەرکە بەوە نابێـت تـۆ قسـە بەئیسـلام بلێـــت..."[6] ئەمـــە بەنیســـبەت رۆشـــنبیرە چـــەپو عەلمانییەکانەوە. سەبارەت بەمامۆستایانی ئـاینیش مـەریوان ئەوە دەڵێ کە" ئەم بەڕێزانە(مەبەستی لەو کۆمەڵە زانا ئاینیو شـــێخانی تەریقـــەتو مامۆســـتایانو قوتابیـــانی زانکـــۆو پەیمانگەکانـــە کـــە لەســـەرەتای مـــانگی 2008/6 دا یادداشتێکیان پێشکەشـی سـەرۆکایەتی هـەرێمو ئەنجومـەنی

وەزیـرانو پەرلـەمانی کوردسـان کردبـوو کـەداوایان کردبـوو سنورێك دابنرێـت بۆئـەو نوسـینو وتـارو کتێبانـەی کەتیایـدا هێرش دەکرێتە سەر ئاینو موقەدەسـات-توێـژەر-) وێنەیـەك دەکێشن وەك ئـەوەی ئـاین لـەرۆخی وێرانبـوونو لەناوچـوونو فەنابووندا بژی، ئەمەش لەبەرچـی؟ لەبەرئـەوەی جارنـەجارێك لێرەو لەوێ دەنگێکی ڕەخنەیی بەرز دەبێتەوەو شـتێك لەسـەر ئاین دەڵێـت کـە لەگـەڵ زەوقـی ئـەو نوخبـە ئاینییـەی نـاو کوردستاندا ناگونجێت".[7] بۆیە مـەریوان درێـژەی پێـدەداتو دەبێژێ:" هـیچ مەترسـییەك لـەوە گـەورەتر نییـە لیژنەیـەك دروستبکرێتو بڕیار بـدات لەوڵاتێکـدا چـی بنوسـرێتو چـی بڵاوبکرێتەوەو چی یاساغ بکرێت(مەبەستی مەریوان داواکـاری ئەوکەسـانە بـوو کەپێشـتر ناومـان بـردنو یاداشـتەکەیان بەرزکردبۆوەو تیایدا داوایان کردبوو لیژنەیـەك دروسـت بکـرێ بۆرێگرتن لەو کتێبو نوسینانەی کەتیایدا سـوکایەتی بـەئاین دەکرێو ئەو نوسـەرو ڕۆشـنبیرانەش ئـەمکارە دەکـەن سـزای شـەرعی بـدرێن- توێـژەر-)"، چـونکە مـەریوان بـاس لـەوە دەکاتو دەڵێت کە:"ئێمە لەدونیایەکـدا دەژیـن سانسـۆرکردن تێیدا لەمەحاڵ نزیك بۆتەوە، ئەوەی ئەمڕۆ مەلایەك سانسۆری دەکاتو لێناگەڕێت چاپ بکرێتو بڵاوببێتەوە، پێـنج دەقیقـە دواتر لەسەر تۆڕەکانی ئینتەرنێت دەکەوێتە بەرچـاوی هـەموو دونیا".[8]

بۆیە بەراستی قسەکردنی بەشێکی زۆر لەنوسەرانو ڕۆشـنبیران لەسـەر ئـاینی ئیسـلامو ڕەخنـەگرتنو خوێندنـەوەکانیانو

بڕیاردانیان لێی وەك ئاینی بیابانو عەرەبی دەشتەکیو ئـاینی شمشـــێرو کوشـــتنو تـــاڵانیو تاوانبـــارکردنی پەیامبـــەری ئیسلام(د.خ)وەك کەسێکی شـەهوانیو ئارەزووبـازو پیـاوکوژ، بەبێ توێژینەوەی زانستی، هیچ نییـە جگـە لەسـوکایەتیکردن بەهەموو ئەو شتانەی کەهەم پیرۆزنو هەم لەزەینو بیرکردنەوەو بیروباوەڕی ملیۆنان مرۆڤی مسوڵماندا ئەوپەڕی پیرۆزیو بەهاو پێگەی خۆیان هەیە. هاوکات تاوانبـارکردنو تۆمـەتبارکردنی رۆشـــنبیرانو نوســـەرانیش بـــەکوفرو ئیلحـــادو ســـوکایەتیکەر بەموقەدەسو ئاینو سیمبولەکانی بەبێ خوێندنـەوەی نوسـینو کتێبو بڵاوکراوەکانیانو بەبێ جیاکدرنەوەی نوسینو کەسـەکان لەیـــەکتری دیســـان ئەمـــەش جۆرێکـــە لـــەکوفرکردن بـــەناوی مەعریفـەی ئاینییـەوە. چـونکە لەئاینـدا هـەرگیز حـوکمی پێشوەختو تۆمەتبارکردن نییەو بەگوێرەی دەقـی فـەرمودەش ناتوانرێ بەهیچ شێوەیەك بەهیچ کەسێك بوترێ کافرو تەنانەت لەئەدەبیاتی ئیسلامیو لەبەندەکانی جاڕنامـەی مـافی مـرۆڤ لەئیسـلامدا رێزگـرتن لـەئاینو بیروبۆچـوونی ئـەو کەسـانەی کەسەرپێچـی لـەئاینی ئیسـلام دەکـەن یەکێکـە لەرەوشـتو ئاکارەکانی مرۆڤی مسوڵمان.

بۆیە شـێوازی تەندروسـت لەروانگـەی ئاینـەوە وەڵامدانـەوەی نوســینە بەنوســینو قســەکردنیش بەقســەکردن. لێــرەوە مــن دەمەوێت قسە لەسـەر ئـەوە بکـەم لەبەرامبـەر هـەموو ئـەو نوسینانەدا کەلەسەر ئـاینو سـیمبولەکانی نوسـراون لەلایـەن رۆشنبیرانو نوسەرانەوەو لەلایـەن مامۆسـاتایانی ئاینییشـەوە

بەسوکایەتیو گاڵتەکردن بەئاین لێکدراونەتەوە، لەبەرامبەر ئەو نوسینو ڕەخنانەدا چەند وەڵامی زانستیو بابەتی بەکتێبو وتارو بڵاوکراوە دراوەتەوە؟ چەند مامۆستای ئاینی بەشێك لەکاتەکانی ژیانو تەمەنو زانستی خۆی تەرخانکرد بۆ وەڵامدانەوەی ئەو کتێبو نوسینو بڵاوکراوانە؟ بۆیە ئەمەوێ ئەوە بڵێم یەکەم: ژمارەی ئەو کتێبو وتارو وەڵامانەی کەبەکتێبو بەنوسین لەسەر ئەو کتێبو بڵاوکراوانە پێشکەش کراون لەپەنجەکانی دەستی تێپەڕ ناکات. دووەم: هێندەی من تێبینیم کردبێت هەموو ئەو کەسانەش کەوەڵامیان داوەتەو بەکتێبو نوسینو وتار بریتین لەنوخبەیەکی ڕۆشنبیرو نوسەرانو ڕۆشنبیرانو ڕۆژنامەنووسانی ناو حزبو هێزە ئیسلامییەکان، نەك مامۆستایانی ئاینی مزگەوتەکان. بۆنموونە لەمڕووەوە هەمووی چەند ساڵێکی کەمە پرۆژەی(تیشك)دامەزراوە لەلایەن چەند ڕۆشنبیرێکی جیاوازی ئیسلامییەکانەوەو وەڵامی هەندێ کتێبیان داوەتەوە. لەراستیدا لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆئەوە بکەین کەپرۆژەی(تیشك)سەرەڕای بوونی تێبینیو سەرنجو ڕەخنە لەسەر میتۆدی ئیشکردنو شێوازی نوسینی بڵاوکراوەو کتێبەکانیان، بەڵام یەکێکە لەرێگە تەندروستەکانی وەڵامدانەوەی ئەو نوسینانەی کەوەك ڕەخنە ئاراستەی ئاینو سیمبوڵە ئاینییەکانو گوتاری ئاینیو مێژوویی ئیسلامی کراوە. هەروەك لەپێشەکی پرۆژەی(تیشك)یشدا هاتووە کە:" قۆناغی یەکەمی پرۆژەی تیشك بۆراستکردنەوەی ئەو هەڵەو نەزانینانەیە کەبەبێ بەڵگە لەسەر ئاینو مێژوو کولتوری

کـوردی دروسـت دەکـرێنو بەشـێوازێکی بابـەتیو زانسـتیانە موناقەشەی راو بۆچوونەکان دەکەینو بێ دەمارگیریی وەڵامیان دەدەینەوە".[9] بەڕاستی گرنگە هەست بەکەمو کورتی بکرێ، چونکە هێندەی ئەوەی وەڵامدانەوەی زانسـتی نوسـین بەنوسـین گرنگـەو لەپێشـترە، ئەوەنـدە وەڵامدانـەوەی نوسـینو کتێـب بەهەڕەشـەو وتـاری حەماسـیو لێکدانـەوەی عـاتیفیو قسـە پێوتنو تۆمەتبارکردنی رۆشنبیران دروستو لەپێش نییە. بۆیە لێـــرەوە گرنگـــە چوارچـــێوەیەکی گشـــتی بۆجێکردنـــەوەی جیاوازییەکان دروست بکەین، نەك سانسۆریان بکەینو هـەوڵی لـەناوبردنیان بـدەین.[10] هـەروەها نوسـین بەنوسـینو کتێـب بەکتێب وەڵام بدرێتەوەو پەنا ببرێتـە بـەر ئـامرازە مـەدەنیو روناکبیرییەکان دوور لەتوندوتیژی. بەڵام ئەوەی تاوەکو ئێستا بەدی دەکرێت زمانی قسە لەسـەرکردنو وەڵامدانـەوەی نێـوان هێزە کۆمەڵایەتیو ئایدۆلۆژییە جیاوازەکانـە، کـەبریتی بـووە لەزمانێکی زبرو توندوتیژو تۆمەتبار کردن. بـەجۆرێك(رێـبین ئەحمـەد هـەردی)لەوتارێکـدا ئامـاژەی پێـدەکاتو دەڵێـت:" تاهەنوکـەش ئـەو زمانـەی هێـزە کۆمـەڵایەتییـە جیاوازەکـان بەرامبەر بەیەك بەکاریدەهێنن، زمانێکی توندوتیژو هـەڵگری سـڕینەوەو بایـەخ پێنـەدانو بگـرە سـوکایەتی پێکردنـە بـەو کەسانەی رای جیاواز لەفلان یان لەفیسار گروپی هەیە".[11]

بەمانایەکیتر(رێبین ئەحمەد هەردی) کێشـەی ئـازادیو ئـازادی رادەربڕین، وەك گرفتو قـەیرانی کـەرتبوونو دوورکەوتنـەوەی نێوان چینی رۆشنبیرانو مەلا ئاینییەکان لەقەڵەم دەدات. ئـەو

بڕوای وایە ئەم قەیرانو گرفتەش لەڕووداوی درامای(ئاریا)وە سەریهەڵداوە، بەشێوەیەك دەڵێ:" هەر چاودێرێك بگەڕێتەوە بۆ ئەولێشاوی نوسینو وتو وێژانەی ئەو ماوەیە بەرهەمی هێنان، دەتوانێ بەئاسانی رادەی ئەو دڵڕەقیو توندوتیژییە ڕەمزییە ببینێت کەلەو نوسینو وتو وێژانەدا ئامادەبوو".[12] هەرچەندە من لەگەڵ کاك ڕێبین لەو خاڵەدا هاوڕام کەدرامای(ئاریا) بەکرداری گرفتو قەیرانی لەنێوان مامۆستایانی ئاینیو ڕۆشنبیرانو هونەرمەنداندا دروستکردو مامۆستایانی ئاینی ڕەخنەیەکی توندوتیژیان لەو ڕۆڵو کاراکتەرانە گرت کەبۆ کەسایەتی مامۆسایانی ئاینی لەدراماکەدا تەرخانکرابوو، هاوکات ئەوەشیان بەمایەی ناوزڕاندنو سوکایەتی بەخۆیان لێکدایەوەو لەقەڵەمدا، بەڵام من لەوەدا لەگەڵ کاك ڕێبین لەم قەیرانەدا جیادەبمەوەو بیروڕای جیاوازم هەیە کەدوو کەرتبوونو دوورکەوتنەوەی نێوان ڕۆشنبیرانو مامۆستایانی ئاینیو سەرهەڵدانی قەیرانی ئازادی ڕادەربڕینو نوسین لەدرامای ئاریاوە دەست پێناکات، بەڵکو بەکرداری لەسەردەمی فەرمانڕەوایی شێخ مەحمودی نەمرەوە لەسلێمانی لەسالآنی بیستەکانی سەدەی ڕابردوودا دەست پێدەکات، بەتایبەت لەڕووداوی تیرۆرکردنی نوسەرو ڕۆشنبیری ئەو سەردەمە(جەمال عیرفان)کەنوسینو بیروڕاو بۆچوونی جیاوازی هەبوو، ئەمەش قبوڵ نەکرا وەك بیروڕایەکی جیاوازو وەك دەگێڕنەوە بەهۆی کاریگەری مامۆستایانی ئاینییەوە لەسەر بیروڕای جیاوازو نوسین تیرۆر کراوە. هەروەها کوشتنی نوسەر(عەبدولخالق

مەعروف) بەهۆی نوسینی کتێبی(ئادەمیزاد لەکۆمەڵی کوردەواریدا) هەموو ئەم نموونانە پێش درامای ئاریا دەکەون لەمەسەلەی قەیرانی دوورکەوتنەوەی رۆشنبیرانو مامۆستایانی ئاینیو لەسەرەتاکانی سەرهەڵدانی گرفتی ئازادی رادەربڕین لەکوردستاندا. هەروەك سەرەتای ئەم قەیرانە رەنگە لەپێشتریش بێت بەتایبەت بەسەرنجدان لەهەندێ لەشیعرەکانی شاعیری مەزنی کورد(مەحوی)کەخۆی عاریفو سۆفییەکی گەورە بووە، کەچی رەخنەی زۆر توندی لەوشکە سۆفیو هەندێ لەمەلاکانیش گرتووە. بەهەرحاڵ لەسەردەمی ئێستای کۆمەڵگەی کوردەواریشدا تێبینی ئەوە دەکرێت کەتادێت جیاوازیو دوورکەوتنەوە دەکەوێتە نێوان مامۆستایانی ئاینیو رۆشنبیرانو نوسەرانەوەو بەشبەحاڵی خۆم پێشبینی دەکەم لەداهاتوودا زۆر فراوانتریش ببێت، بەتایبەت لەمەڕ مەسەلەکانی ئازادیو ئازادی رادەربڕین.

هەروەك بەمدواییانەش ژمارەیەك لەمامۆستایانی ئاینیو خودی رێکخراوی یەکێتی زانایانی ئاینی ئیسلامی رەخنەی توندیان لەکتێبی(جەهالەتی ئیسلامو دونیای هاوچەرخ)ی نوسەر(ئارام رەشید)گرتو وابزانم لەلایەن وەزارەتی رۆشنبیریی حکومەتی هەرێمی کوردستانیشەوە ژمارەی سپاردن لەو کتێبە وەرگیرایەوە. هەروەها رەخنەش لەهەریەکە(جەمال رەشید ئەحمەدو مهاباد قەرەداغی)و چەند نوسەرێکی تریش بەردەوامە بەبیانووی ئەوەی ئەمانە لەنوسینو کتێبو

وتارەکانیانـدا دژی ئـاینی ئیسـلامو سـیمبوڵ وپیرۆزییـەکانی دەنوسن.

تەنانەت ئەگەر تادوێنێ نوسینو کتێبو وتارو کاری هونـەری نوسەرانو رۆشنبیرانو رۆژنامەنوسـانو هونەرمەنـدانی چـەپو عەلمانی کێشەیان دروسـتکردبێتو رەخنـە بـن بۆسـەر ئـاینو پیرۆزییەکانیو بەو هۆیەوە لەلایـەن مامۆسـتایانی ئاینییـەوە کەوتبێتنە بـەر هەڕەشـەو رەخنـەی تونـدەوە، ئـەوا لـەمڕۆدا نوسـینو رەخنـەو کـاری هونـەریو کتێـبو وتـاری هەنـدێ لەنوخبـەی رۆشـنبیرانی ئیسـلامیو نـاو هێـزو گروپـە ئیسلامییەکانو رۆشنبیرانو نوسەرانی ئیسلامی دەرەوەش لـەم رەخنە لێگـرتنو هەڕەشـە لێکردنـەی مامۆسـتایانی ئـاینیو هەندێ کەسو گروپە ئیسلامییەکانی تریش دەربازیان نـەبووەو ئەوانیشی گرتۆتـەوە. بەڵگـەش لەسـەر ئـەم قسـەیە بریتییـە لەقەدەغەکردنی پەخشکردنی زنجـیرە درامـای(لیـا)کەلەلایـەن راگەیاندنی مەڵبەندی یەکی سلێمانی یـەکگرتووی ئیسـلامی کوردسـتان خۆیانـەوە بەرهـەم هـاتووەو خـەرجیو مەسـرەفی کێشراوەو لەلایەن چەند ئەکتـەرو هونەرمەنـدێکی جیـاوازەوە بەرهەم هاتووە.(لەباسێکی تری ئەم بەشەدا تیشکی زیاترمـان خستۆتە سەر ئەم زنجیرە درامایەو هۆکارەکـانی قەدەغـەکردنی پەخشـکردنی لەلایـەن مامۆسـتایانی ئـاینی نـاو خـودی یـەکگرتووی ئیسـلامی کوردسـتانەوە-توێـژەر-). هاوکـات بەڵگەیەکی تـری ئـەوەی کەهەنـدێ لەرۆشـنبیرانی نێـو حزبـە ئیسلامییەکانو رۆشنبیرو نوسەرە ئیسـلامییە بێلایەنەکانـەوە

رزگاریان نەبووە لەرەخنەو هێرشی مامۆستایانی ئاینیو هەندێ لەکەسە ئیسلامییەکانی تر، (وەرزێر حەمە سەلیم)کە سالآنێکی زۆر شاعیرێکی ئیسلامیو کادیرێکی ئەکتیڤیستی نێو هێزە ئیسلامییەکان بووەو تەمەنێکی زۆری لەکاری ئیسلامیو لەکاروباری راگەیاندنو رۆشنبیریی ئیسلامییدا بەسەر بردووەو ئێستا سەرنوسەری گۆڤاری(ستاندەر)ە، بەئاشکراو راشکاوی لەنوسینێکدا قسە لەسەر ئەوە دەکات کەئیسلامییەکان بیروڕای ئازادو رەخنەیان قبوڵ نییەو تەنانەت دەڵێت:" کاتێك رەخنە لەحزبە ئیسلامییەکان دەگیرێت یان سەرکردەیەکیان راستەوخۆ ئەو رەخنەیە بەرەخنەگرتن لەو مێژووە لێکدەدەنەوە، رەخنەگرتنیش لەسەرکردەکان بەلای ئەوەانەوە رەخنەگرتنە لەئەسحابەو خەلیفەکان". (13)

باسی دووەم(کولتوری کراوەو کولتوری داخراو)

جگە لەوەی ئێمە قسەمان لەسەر ئەوە کرد کەگرنکە هەموو نوسینو قسەکردنو ئازادی رادەربڕینێك توندوتیژی ئیدی توندوتیژی فیزیکی بێت یان توندوتیژی رەمزیو مەعنەویو نەبینراو قەدەغە بکرێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا قەیرانی ئازادی رادەربڕین جگە لەوەی پەیوەندی بەپێناسەو خستنەڕووی دیدو تێڕوانینە جیاوازەکانەوە هەبوو، هاوکات پەیوەندی نزیکشی بەکولتورەوە هەیە، چونکە کولتور رەنگرێژی دیدو تێڕوانینو هەڵسوکەوتو پراکتیەکە کۆمەڵایەتییەکان دەکات بەگشتیو بەتایبەتیش پێناسەی ئازادیو ئازادی رادەربڕین. بەمانایەکیتر

ئێمە ناتوانین بڕوا بەوە بکەین کەئازادی رادەربڕین لەپانتاییەکدا بەئاسانی گەشە بکاتو جێبەجێ بکرێو ئامادەیی هەبێت ئەگەر هاتوو کولتوری ئەو ژینگەو پانتاییە کولتورێکی داخراو بێت. واتە ئەوەی یارمەتی گەشەکردنو قبوڵکردنی رای ئازادو قسەکردنی ئازادو ئازادی قسەکردنو رادەربڕین دەکات بریتییە لەکولتوری کراوەو بەپێچەوانەشەوە ئەوەی کۆتو پێوەندو سنورداری ئازادیو ئازادی رادەربڕینو ئازادی قسەکردن دەکاتو بەبڤەو هێڵی سورو قەدەغەی وێنا دەکات بریتییە لەکولتوری داخراو. چونکە یەکێك لەتایبەتمەندێتییەکانی کولتور تەواوکارییە، واتە پەیوەندییەکی چڕو پڕو تەواوکاری لەنێوان دانەو بەشە جۆربەجۆرەکانی کولتوردا هەیە، واتە کولتور هێزی ئەوەی هەیە کەچ جۆرە هەڵسوکەوتو بیرکردنەوەو قسەکردنو رەفتارێك ببەخشێتە تاکەکانی، چونکە کولتورە پێمان دەڵێ بۆفلانە هێزی کۆمەلایەتی فلانە هەڵوێست وەردەگرین، بۆیەکێکی تریش فلان هەڵوێست.(14)

دەبێ لێرەوە ئاماژە بەخاڵێکی گرنگ بدەین ئەویش ئەوەیە کەئێمەی کورد خاوەنی کولتورێکی داگیرکراوین، لەنێو ئەو کولتورە داگیرکراوەشدا ئازادی قسەکردنو ئازادی رادەربڕین مافێکی قەدەغەکراوو مافێکی زەوتکراوبووە لێمانو بگرە هێڵی سورو بڤەبووە. بۆیە ئەگەر لەئێستادا چەند گرانو نارەحەت بێت قسە لەسەر ئاستو رادەو شێوازی ئازادیو ئازادی رادەربڕینو ئازادی قسەکردن لەکوردستاندا بکەین،

دەبێ بەشێك لەزەینو بیركردنــەوەو ئاگاییمــان بۆئــەوە بچــێت كەئێمە بەهەزاران ساڵە لەنێو كولتورێكی داگیركراودا دەژیــن، رەنگە نازانستی نەبێ گەر بڵــێین ســەرهەڵدانو دەســتپێكردنی چركەساتی ئــازادی راســتەقینەو ئــازادی قســەكردنو ئــازادی رادەربڕین لەكوردستاندا لەراپەڕینی بەهاری ســاڵی(1991)وە دەست پێدەكات، ئەویش تائەم ساتەوەختە لەنێو ململانێیەكی سیاسیو ئایدۆلۆژی تونددا بــووە، كــەلۆژیكی هێــزو گــروپو حزبە سیاســییەكان لەســەرەوەی پێوەرەكــانی خــودی ئــازادیو ئازادی رادەربڕینەوە بوون.

بۆیــە نەتــەوەو كۆمەڵگەیــەكی كولتــور داگیركــراوو ئــازادی داگیركراو هــەروا ئاســان نییــەو ناشــتوانێ چــەمكی ئــازادیو ئازادی رادەربڕین لەكاتێكی كەمو لەچەند ســاڵێكدا فۆرمەلــە بكاتو بیخاتە ناو چوارچێوەی مەعریفیو فەلسەفی خۆیــەوە. بەڵام ئەمەش لەو روانینە رەخنەییە لامان نادات كە لــەماوەی ئەم چەند ســاڵەی دوای پرۆســەی ئــازادیو راپــەڕینی بــەهاری ســاڵی(1991)ەوە هێنــدەی هێــزە سیاســیو كۆمەڵایەتییــە جیاوازەكــان، بەخــەمی ئــازادی سیاســیو ئایــدۆلۆژیو بەرژەوەندییەكانی خۆیانەوە بوون، ئەوەنــدە نــەیانتوانیوە قســە لەســەر تیــۆریزەكردنی خــودی ئــازادیو لەنێویشــیدا ئــازادی رادەربــڕینو ئــازادی قســەكردن بكــەن. بۆیــە كــەمو كــورتی لــــەبونیادی بیركردنــــەوەی كورددیــــدا بۆئــــازادی هەیــــە. هــەروەك(بــەختیار عــەلی) لەوتارێكیــدا بەئاشــكرا روونــی دەكاتــەوەو دەڵێــت:" مێــژووی ئێمــە بــەكۆ لەســەردەمی

سەرهەڵدانی بزاوتی ناسیۆنالی-مارکسی کوردییەوە تائەمڕۆ لەکۆی بەرەکانیدا مێژووی درۆکردنو خۆدزینەوەیە لەتیۆریزاندنی ئەم چەمکە(واتە چەمکی ئازادی-توێژەر-)، مێژووی بەرزکردنەوەی دروشمی ئازادییە، بێئەوەی ئەم دروشمە لەراستیدا ناوەڕۆکێکی هەبێت، یاخود لەسنوری ململانێی سیاسیانە لەسەر دەسەڵات یان لەگەڵ دەسەڵاتدا تێپەڕیبێت".[15] رەنگە هۆکاری داخرانی کولتوری ئێمە بەشێکی زۆری بۆئەوە بگەڕێتەوە کەلەبنەڕەتدا کولتوری رۆژهەڵات بەگشتی کەکولتوری کوردی ئێمەش بەشێکە لەو کولتورە گەورەو فراوانە رێنیسانسو رۆشنگەریو ریفۆرمی مەعریفیو فیکریو ئاینیو شۆڕشی عەقلانی تێدا بەدی نەهاتبێ، چونکە کاتێك کولتور دەبێتە کولتورێکی کراوە، کەلانیکەم لەقۆناغە مێژووییە جیاوازەکاندا گۆڕانکاری بەسەردا هاتبێو یەکێك لەو پرۆژە گرنکانەی تێدا روودابێت. لەشوێنێکی تردا(بەختیار عەلی) ئەم راستیەی بەرجەستەکردووەو دەبێژێ:"یەکێك لەجیاوازییە گەورەکانی مێژووی خۆرهەڵاتو خۆرئاوا ئەوەیە کەخۆرئاوا پرۆژەی رۆشنگەری لەسەرەوە زەمینەسازی بۆئازادی بەمەستی خولقاندنی فەزای گونجاو بۆعەقڵی ئازاد دەکاتو هیوایشی گەیشتنە بەلەدایکبوونی ئازادی، بەڵام لەخۆرهەڵاتدا ئازادبوون واتە نیشتەجێکردنی ئازادی لەناو مرۆڤدا، هەرگیز نەبۆتە ئامانجی ئازادی".[16] هەروەها ئەوەش دەڵێ کە:"مێژووی

ئێمە گەرچی مێژووی شۆڕشی بەردەوام بووە، بەڵام هەرگیز چرکەساتێکی راستەقینەی تیۆریزەکردنی تێدانیە". (17)

فاروق رەفیق لەکتێبی(ماڵێکی لێکترازاوو ویژدانێکی بیمار)دا رەخنە لەهێزە ئاینیو ئیسلامییەکان دەگرێت وەك بکەرێکی نێو کولتوری کوردیو پێی وایە کەبەشێکی گەورەی بەرپرسیارێتی دەکەوێتە ئەستۆی ئەوان کەبۆتە هۆی داخرانی کولتوری، بەجۆرێك دەڵێت:" هێزە ئیسلامییەکان دونیای مۆدێرنەو کێشەکانی کورت دەکەنەوە بۆکێشەی ئەخلاقی وەك ئەوەی کەئینسانی مۆدێرن کێشەی ئەوەبێت باش خۆی ناگۆڕێو ناپێچێتەوە". (18) بەتایبەت لەئێستادا مەسەلەی تێکەڵاوکردنی کورانو کچان لەقوتابخانەو خوێندنگەکانی کوردستاندا کەوەك بڕیارێك لەلایەن وەزارەتی پەروەردەی حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە دەرچووەو دەبێ بۆساڵی خوێندنی(2008-2009)جێبەجێ بکرێت، بەتایبەت لەقۆناغی بنەڕەتیدا کێشەی گەورەی لێکەوتۆتەوە، بەشێوەیەك هەر لەسەرەتای دەرچوونی بڕیارەکەوە مامۆستایانی ئاینی بەئاشکراو راشکاوانە دژایەتی خۆیان دەربڕیوەو وەك کێشەیەکی ئەخلاقی مامەڵەی لەگەڵدا دەکەنو دواجار وەك گرفتێکی ئەخلاقیش بۆسەر ئایندەی کۆمەڵگەی کوردی لێکدەدەنەوەو دادەنێن.

هاوکات(فاروق رەفیق)لەشوێنێکی تردا دەنوسێت:"هێزە ئیسلامییەکان لەئیمانێك دەدوێن کەئازادیو داهێنانو عەشقی خواوەندی تێدانییە". (19) لەمبارەشەوە(مەریوان وریا

قانیع)دەڵێت:" کولتور پێویستی بەجۆرێك لەرۆشنبیر هەیە، کەبەناوی موقەدەسو ڕاستی رەهاوە نەدوێت..."[20]. لەم بیروڕایانەوە دەگەینە ئەو ڕاستییەی کەکولتوری ئێمە تاڕادەیەکی زۆر کولتورێکی داخراوبووە، هەم بەهۆی هۆکارو کاریگەرییە مێژووییەکانەوەو هەم بەهۆی ئەو خەمساردیو ئەو کاریگەرییەی هەژمونی دیدو تێڕوانینی هێزو گروپە سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئایدۆلۆژییەکانەوە...

باسی سێیەم(ئازادی ڕادەربڕینو گرفتی نەفیکردنی بەرامبەرو نائامادەیی دیالۆگ)

" تاهەنوکەش ئەو زمانەی هێزە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان بەرامبەر بەیەك بەکاریدەهێنن، زمانێکی توندوتیژو هەڵگری سڕینەوەو بایەخ پێنەدانو بگرە سوکایەتی پێکردنە "
ڕێبین ئەحمەد هەردی

لەم باسەدا بەگرنگو پێویستی دەزانین قسە لەسەر کارایی گوتاری نەفیکردنی بەرامبەرو نائامادەیی دیالۆگو پێکەوە ژیان بکەین لەسەر دۆخی ئازادی ڕادەربڕینو ئازادی قسەکردن لەکوردستاندا. ڕاستە بەشێکی زۆری گرفتو قەیرانەکان لەنەبوونو نائامادەیی کولتورێکی کراوەوە سەرچاوە دەگرێ، بەڵام شیکردنەوەی هۆکارو پاڵنەرەکانی تریش لەشوێنی

خۆیاندا گرنگن. بەتایبەت ئەگەر چاوێك بەدۆخی سیاسیو ئابوریو کۆمەڵایەتی کوردستاندا بگێڕین، رەنگە هەڵە نەبێن گەر بڵێین گوتاری نەفیکردنی بەرامبەرو هەوڵی سڕینەوەو بێبایەخ سەیرکردن بەشێکی بنەڕەتی گوتاری باڵادەستی نێوان هێزە کۆمەڵایەتییە سەرەکییەکان بووە. بێگومان ئەم دۆخەش کاریگەری بۆسەر فەزای ئازادی بەگشتیو ئازادی رادەربڕینو ئازادی قسەکردن هەبووەو ناتوانین پشتگوێی بخەین.

بێگومان لەکوێدا ئاماژە بەبوونی گوتاری نەفیکردن هەبوو، لەوێدا ئاماژە بەکوشتنی توانای قبوڵکردنی جیاوازییەکان هەیە، چونکە بەشێکی گەورە لەقەیرانی ئازادی رادەربڕین لەکوردستاندا پەیوەندی بەقبوڵنەکردنی جیاوازییەوە هەیە، لەکاتێکدا ئازادی بۆخۆی پێوستی بەقبوڵکردنی جیاوازی هەیە، چونکە" هەموو کۆمەڵگەیەکی زیندوو کۆمەڵگەیە فرە دەنگو فرە باوەڕو فرە خەونو فرە هەڵسەنگاندن، هونەری بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە لەوەدایە کەچوارچێوەیەکی گشتی بۆجێکردنەوەی ئەو جیاوازییانە دروست بکەیت...". [21]

لەمڕووەوە(مەریوان وریا قانیع)باس لەمەترسی ئەو هەوڵانە دەکات کەخۆیان لەسڕینەوەو نەفیکردنو بێبایەخکردنی بەرامبەردا دەبیننەوەو دەڵێت:" ئەوەی خەریکی ئەوەبێت راوبۆچوونە جیاوازەکان لەرێگەی بێدەنگ کردنو سانسۆرو فشار هێنانەوە چارەسەر بکات، رەچەتەی کۆمەڵگەیەکی نەخۆشو نائارامو پڕ نهێنیو پڕ درۆو پڕ ناپاکی دەنوسێت". [22]

هەرچی(فاروق رەفیق)یشە کاتێ رەخنە لەهێزە ئیسلامییەکانی کوردستان دەگرێت لەمەڕ هەڵوێستیان بەرامبەر جیاوازی دەڵێت:" لای هێزە ئیسلامییەکان چەمکی موسوڵمانو ئیسلام وەك بکوژی جیاوازییەکان تەماشا دەکرێت."[23]

هاوکات(مەریوان وریا قانیع)جارێکی تر لەکتێبی(شوناسو ئالۆزی)دا قسە لەسەر جیاوازی دەکاتەوەو دەبێژێ:" هەر تاکێك بۆئەوەی جیاوازییەکانی خۆی بسەلمێنێو لەچوارچێوەیەکی یاسایی دیاریکراودا پیادەیان بکات، ناچارە پێشوەخت جیاوازییەکانی ئەوانیش بسەلمێنێت...".[24]هەروەها ئەوەش دەڵێت:" کولتور پێویستی بەجۆرێك لەرۆشنبیر هەیە کەجیاوازی بووبێت بەبەشێك لەجیهانبینی".[25] بەڵام لەراستیدا هەم رۆشنبیرانو نوسەران، ئەوانەی قسەو رەخنەلەسەر ئاینو دەقە ئیسلامییەکانو سیمبولە پیرۆزەکانی بەرهەم دەهێننو هەم مامۆستایانی ئاینیش کەوەڵامیان دەدەنەوەو قسە دەکەن، نەك دەرفەتێك بۆپاراستن جیاوازییەکانی بەرامبەر ناهێڵنەوە، بەڵکو یەکتر ئەوی تر رەفز دەکاتەوەو نەفی دەکاتو هەوڵی بێبایەخکردنو سڕینەوەی دەدات.

لەلایەکیترەوە بەشێکیتر لەقەیرانو گرفتی ئازادی رادەربڕین لەنێوان رۆشنبیرانو مامۆستایانی ئاینیدا بۆنەبوونو کرچو کاڵی دیالۆگو گفتوگۆ دەگەڕێتەوە، بەجۆرێك پاراستنی ئازادیو ئازادی رادەربڕینو گەشەپێدانی پێویستی بەبوونی دیالۆگی نێوان هێزەکانەوە هەیە، بەتایبەت ئەو فاکتەرەی

کەیارمەتی زۆری پاراستنی ئازادی ڕادەربـڕین دەدات بریتییـە لـەبوونی دیـالۆگی بـەردەوامی نێـوان هێـزو گـروپو کەسـە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکـان، چـونکە چـەند جیاوازییـەکان وەك حەقیقەتی سروشتی بونیان هەبیٚو جـەخت لەسـەر سـەلماندنو پاراستنیان بکرێتـەوە، ئـەوا بـەبێ بـوونی دیـالۆگو گفتوگـۆ نـاتوانرێ گرەنتـی پاراسـتنیان بکـرێو لەولاشـەوە گەشـەیان پێبـدرێ. دەربـارەی ئـەم خاڵـە(ڕێـبین ئەحمـەد هـەردی)بـاس لـەگرنگی دیـالۆگ لەقـەیرانی ئـازادی ڕادەربڕینـدا دەکـاتو دەڵێت:"دیـالۆگ ڕێگـەی سـەرەکی مرۆڤـە بۆئـەوەی بتـوانن بیروبۆچـوونە جیاوازەکـانی خۆیـان لەگـەڵ یەکـدا بگۆڕنـەوەو هەوڵبدەن لایەنی بەرامبەر بەو بۆچوونانە قەناعـەت پێبکـەن، کەبەڕاسـتی دەزانـن. ڕادەی یـەکانگیریيو ئـاوێزانبوونی کۆمەڵگەیـەك تاڕادەیـەکی زۆر بەسـتراوە بـەڕادەی کرانـەوەو نەکرانـەوەی کەناڵـەکانی دیالۆگـەوە لـەنێوان گـروپو هێـزە جیاوازەکانی ئەو کۆمەڵگەیەدا".[26] هەروەها ڕێـبین درێـژەی پێدەداتو دەبێژێ:"دیالۆگ زەمانەتی سـەرەکی پێکـەوەژیانو بەردەوامی کۆمەڵگایەکەو تاکـە ڕێگـەی فێربـوونو ڕاهاتنـە بەدەنگو ڕەنگی جیاوازو ئـەو فرەیـیو ئـارەزوو خواسـتانەی لەکۆمەڵگایەکدا هەن".[27]

بەڵام(مـەریوان وریـا قـانیع) لێبـوردن وەك پێداویسـتییەکی گرنگی پاراستنی ئازادی ڕادەربڕین لەقەڵەم دەدات، بەشـێوەك مـەریوان بۆچـوونی وایـە کـەئازادی بیرکردنـەوەو ئـازادی قسـەکردنو هەڵسـوکەوت بـەبێ بیرۆکـەی لێبـوردن کـارێکی

مەحاڵەو لەمبارەوە دەڵێت:"لێبوردن بەو مانایەی ئینسان دەست نەخاتە ناو ئازادی کەسێکی دیکەوە گەر هاتوو ئەو ئازادییە لەگەڵ تێگەیشتنەکانی ئەمدا بۆ ئازادی یەکینەگرتەوە، هەوڵنەدات شێوەی ژیان‌و شێوەی بیرکردنەوەی کەسێکی دیکە سنوردار بکات، چونکە لەگەڵ شێوە ژیان‌و شێوە بیرکردنەوەی ئەودا ناگونجێت".[28] هاوکات(ڕێبین ئەحمەد هەردی) زیاتر لەسەر چەمکی دیالۆگ دەڕوات‌و درێژەی پێدەدات، بەجۆرێك دەڵێ:" دیالۆگ بانگهێشتی مرۆڤە بۆئەوەی دەرفەتی بیستنی دەنگی دی تاقیبکاتەوەو لەو بازنە بێتەدەرەوەو دەرچێت کەتەنها وەك ئەشکەوتێك دەنگدانەوەی سەدای خۆی تیا دەبیستێت".[29] لەڕاستیشدا نائامادەیی دیالۆگ لەنێوان هێزە ئاینی‌و سیاسی‌و کۆمەڵایەتییە جیاوازەکانی کۆمەڵگەی کوردیدا بەگشتی‌و بەتایبەتیش لەنێوان ڕۆشنبیران‌و نوسەران‌و مامۆستایانی ئاینیدا گرفتێکی گەورەی بۆئازادی‌و ئازادی ڕادەربڕین دروست کردووە، تائەو ڕادەیەی کەدەتوانین ناوی بنێین سەرەتای سەرهەڵدانی قەیرانی ئازادی ڕادەربڕین‌و نوسین‌و قسەکردنی ئازاد.

باسی چوارەم(گوتاری ئاینی‌و گرفتی نائامادەیی کرانەوە)

بێگومان گرفتی نەکراوەو نائامادەیی ریفۆرمی ئاینی‌و پرۆژەی ڕۆشنگەری لەنێو گوتاری ئاینی‌و ئیسلامیدا بەشێك لەقەیران‌و کێشەی ئازادی‌و ئازادی ڕادەربڕین‌و قسەکردنی ئازادی لەنێوان

هێزو کەسو گروپە کۆمەڵایەتیو سیاسییە جیاوازەکاندا پێکهێناوە. لەراستیشدا ئەگەر بڕوامان وابێت کەتەنها نوسەرانو رۆشنبیران بەدەربڕینێکی ئاینیانە لەنوسینو وتارو کتێبو بڵاوکراوەکانیاندا کوفر دەکەن، بەتایبەت لەپانتاییەکانی ئازادیو ئازادی رادەربڕیندا، ئەوا هەڵەیەکی مەنهەجی دەکەین، چونکە بەشێك لەمامۆستایانی ئاینیش بەشێوازێکی ترو بەلێدوانێکی جیاوازتر هەمان کوفری رۆشنبیریی دووبارە دەکەنەوە. بەتایبەت ئەوەی کە لەگوتاری ئیسلامی ئێستادا هەستی پێدەکرێت بریتییە لەزاڵبوونو هەژموونو ئامادەیی بەردەوامی دیدێکی موحافیزکارانەو باڵادەستی روانینو بیرکردنەوەی ئسوڵییانە کەتەنها خۆی دەبینێ و حەقیقەت وەك پێدراوێکی رەهای خۆی قۆرغ دەکات. لەگەڵ ریزو حورمەتێکی زۆرم بۆمامۆستایانی ئاینی، بەڵام کێشەی ئەوان لەقەیرانی ئازادی رادەربڕیندا بریتییە لەوەی کەتەنها خۆیان بەسەرچاوەی حەقیقەت دەزانن. دیارە لێرەدا مەبەستمان بەشێوەیەکی گشتییە. ئەمەش بەو حوکمەی کەمامۆستایانی ئاینی لەبەرئەوەی پێشەوای ئاینینو وەزیفەیەکی ئاینی هەستیاریان هەیەو جۆرێکن لەمەرجەعییەتی ئاینیو کۆمەڵایەتی، والێکدەدەنەوە کەمافی ئەوەشیان هەیە بەناوی دواهەمین حەقیقەتەوە قسە بکەنو تەفسیرو راڤەکردنەکانی خۆیان بە لەپێشتر لەروانینەکانی دیکە بزانن. هەڵبەتە گرنگە باس لەوەش بکەین کەبەشێکی زۆر لەو نوسەرو رۆشنبیرانەی کەرەخنە لەئاینو پیرۆزییەکانی دەگرن

لەچوارچێوەی ئازادی رادەربڕینو ئازادی قسەکردندا، روانینێکی تاکڕەوانەیان هەیەو ئەوانیش خۆیان بەدواهەمین حەقیقەت راڤە دەکەن، جگەلەوەی کەبەشێکی زۆری نوسینەکانیشیان جگە لەکوفرکردنو جنێودان بەخوداو پێغەمبەرو دەقە ئاینییەکانو سیمبوڵە پیرۆزەکانی شتێکی مەعریفی پێشکەش ناکەن.(30) بۆئەم مەبەستە بڕوانە زۆربەی بابەتەکانی ماڵپەڕی (خوداکانو بێ خوداکانو سایتی چەپی سەربەخۆو روخساری ئیسلامو هەندێ ماڵپەڕی تر کەکوفرو جنێودان بەرەخنەی زانستی لێکدەداتەوەو بەئاشکراو بێ پێچو پەنا پڕو لێواو لێون لەکوفرو جنێودانو قسە وتن بەخوداو پێغەمبەرو ئایەتو فەرمودەکانو ئەصحابەکانو ....تاد.

بێگومان لەم نێوەندەدا بەهۆی نەبوونی کرانەوە لەگوتاری ئاینیو ئیسلامی لەکۆمەڵگەی کوردیدا تەنانەت نوسینو کارە هونەرییەکان کەکەسو گروپە ئاینیو ئیسلامییەکانیش لەپرۆسەی سانسۆرکردنو رەخنە لێگرتنو قەدەغەکردنو رێگرتن لەبڵاوبوونەوەو پەخشکردنیان بەدەر نەبوون. هەر بۆنموونە بەمدواییانە ژمارەیەك لەمامۆستایانی ئاینیو هەندێ لەکادیرانی ناو یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان(کەبەبەرراورد لەگەڵ کۆمەڵی ئیسلامیو بزوتنەوەی ئیسلامیدا یەکگرتووی ئیسلامی خۆی بەکراوەتر لەقەڵەم دەداتو خۆی بەرجەستە دەکات-توێژەر-) زنجیرە درامایەکیان بەناوی(لیا)وە قەدەغەکردو نەیان هێشت لەکەناڵی سلێمانی تەلەفزیۆنی یەکگرتووەوە پەخش بکرێت، هەرچەندە ئەو درامایە لەلایەن

بەشــی ڕاگەیانــدنی مەڵبەنــدی یــەکی ســلێمانی یــەکگرتووی ئیسلامی خۆشـیانەوە مەسـرەفی کێشـرابوو، هـەروەها زیـاتر درامایەکی ئیسلامییانەبوو، بـەڵام بـەهۆی نـەگونجانی لەگـەڵ ئادابی ئیسلامیو بـەهۆی بـوونی هەنـدێ کاراکتـەرو دیمـەنی پێچەوانەی بنەماکانی ئـاینی ئیسـلامو ئـادابی ئیسـلامییەوە لــەژێر هەڕەشــەو فشــاری مامۆســتایانی ئاینیــدا ڕاگــیراو پاشئەوەی چەند جارێك ڕیکلامی بۆکرابوو.

بۆیــــە تــــاوەکو نوســــینی دیرۆکــــی ئــــەم توێژینەوەیــــە کەدەکاتە(2008/10/5)ڕێگەی پەخشکردنیان نـەداوە. ئـەم درامایە لەڕۆمانێکی فارسییەوە وەرگیراوەو شاعیرو کەسایەتی ئیســــلامیو ڕۆشــــنبیر(عــــادل شاســــواری) ســــیناریۆی بۆدانــــاوەو(مــــیران عەبــــدوڵلا کــــەریم)کــــاری دەرهێنــــانی بۆئەنجامداوەو بەرهەمی ناوەندی ڕاگەیاندنی مەڵبەندی یـەکی سلێمانی یەکگرتووی ئیسلامی کوردستانە.[31] هەرچەندە ئـەم درامایە چەند جارێك مۆنتاژکراوەتەوە بەمەبەستی لابردنی ئەو دیمەنانــەی کەبــەگوێرەی وتــەی مامۆســتایانی ئــاینی نــاو یــەکگرتووی ئیســلامی خۆیــان ناشــەرعییەو نادروســتەو بۆتەلــەفزیۆنێکی ئیســلامی ناشــێت. بــەڵام هــەر نــەیتوانی لەسانســۆری مامۆســتایانی ئــاینی ڕزگــاری ببێــت. ئەمــەش هەمان سیناریۆی درامای(ئاریـا)مـان بیردەخاتـەوە کەئـەویش بەهۆی بوونو بەرجەستەکردنی کاراکتەری مەلاو مامۆسـایانی ئاینی بەشێوەیەکی خـراپ دراماکـەدا لەلایـەن مامۆسـتایانی ئاینیــەوە لەهەڵمــەتێکی تونــدا توانیــان دراماکــە بەکــەناڵی

کوردسات ڕابگرنو پاش پێشکەشکردنی چەند ئەڵقەیەکی بەتەواوەتی ڕاگیرا.

مامۆستا(محەمەد نەسرولڵا)کەیەکێك لەو مامۆمستاو مەلایانە بووە کەرەخنەی توندی ئاراستەی درامای(لیا)گرتووە، بەشێکی زۆری هۆکارەکانی قەدەغەکردنی پەخشکردنی دراماکەی بۆبوونی دیمەنی ناو دراماکەو بوونی گفتوگۆو هەڵسوکەوتی هەندێ لەکارەکتەرەکانی ناو دراماکە هەبووە، لەبەرئەوەی بەقسەی مامۆسایانی ناوبراو لەگەڵ ئادابی شەرعیو لەگەڵ ئاینی ئیسلامدا ناگونجێت. تەنانەت دەڵێت:" ئێمە وەك زانایانی ئیسلام بێدەنگ نابینو داکۆکی لەبەهاکانی ئیسلامو دابو نەریت دەکەین".(32) هەروها پێی وایە ئەوان وەك زانایانی ئاینی وەك چۆن ڕەخنەیان لەدراماکانی تەلەفزیۆنەکانی تر گرتووە لەوتاری ڕۆژی هەینیداو لایەنە خراپەکانیان بۆخەڵك ڕوون کردۆتەوە، هەرئاواشیان دەکرد بەرامبەر ئەو درامایەی تەلەفزیۆنی یەکگرتوو ئەگەر پەخش بکرایە.(33)

بۆیە لێرەوە تێدەگەین کەبەگشتی پەیوەندی بەبوونو ئامادەیی دیدو ڕوانینی موحافیزکرانەوە هەیە کەلەنێو گوتاری ئاینی ئیسلامیدا خۆی بەرجەستەکردووەو تائەم ساتەوەختە لۆژیكو هێزی دەنگە موحافیزکارەکانی ناو ئیسلامییەکان ڕەوتی ڕووداوو مەسەلەکانیان یەکلایی کردۆتەوەو بڕیاریان لەشتەکان داوەو کەمترین دەرفەت بۆبەرجەستەبوونی دەنگی کراوەو گوتاری کراوە بوونی هەیە. لەراستیشدا سەرەڕای بالادەستی

گوتاری موحافیزکارانەی ئاینی لەکۆمەڵگەی کوردیدا. تێبینی ئەوەش دەکەین کەگوتاری ئاینی و ئیسلامی هەندێ لەکۆمەڵگەکانی تری جیهانی ئیسلامی وەك چۆن لەرابردوودا کاریگەری و کاراییان هەبووە بەسەر ئەداو شێوازو جۆری گوتاری ئیسلامی کوردستانەوە ئێستاش لەمەسەلەی ئازادی ڕادەربڕین و نوسین و کاری هونەری و ئازادی قسەکردندا بەجۆرێك لەجۆرەکان کارایی و کاریگەری هەیە. بەتایبەت کاریگەری مۆدێلی گوتاری ئاینی و ئیسلامی سعودیەو کارایی مۆدێلی گوتاری ئاینی و ئیسلای میسر بەتایبەت، کەدامەزراوەی ئاینی و ئیسلامی ئەزهەر خەریکە بەتەواوەتی ئازادی ڕادەربڕین و قسەکردن و کاری هونەری لەرۆشنبیران و ڕۆژنامەنووسان و نوسەران بەرتەسك دەکاتەوە.

پەراوێزەکانی بەشی سێیەم

1. ڕێبین ئەحمەد هەردی: لەنێوان مەلا عوزەیرو خاتوو ئەحلام مەنسوردا، ماڵپەری ڕۆژنامەی(ئاوێنە)، http://www.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=.
2. هەمان سەرچاوە.
3. مەریوان وریا قانیع: قسەکردنی ئازاد، ماڵپەری ڕۆژنامەی(ئاوێنە)،

http://www.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=87

4. هەمان سەرچاوە.
5. هەمان سەرچاوە.
6. مەریوان وریا قانیع: دەربارەی فەلسەفەو ئیسلام و رۆشنگەری، چ1، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، 2002،لا(22).
7. مەریوان وریا قانیع: پیاوانی دین چ داواکارییەکیان هەیە؟ماڵپەڕی رۆژنامەی(ئاوێنە): http://www.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=29
8. هەمان سەرچاوە.
9. بڕوانە ماڵپەڕی پرۆژەی تیشک بۆبینینی کتێبەکان: /http://www.tishkbooks.com ، هەروەها بڕوانە پێشەکی کتێبی عومەر کەمال دەروێش: نەزامی و بێشەرمی، بەشێک لەچەواشەکارییەکانی مەریوان هەڵەبجەیی لەکتێبی(سێکس و شەرع و ژن لەئیسلامدا)، چ1ن2006نسلێمانی، چاپخانەی چوارچرا،لا(3).
10. مەریوان وریا قانیع: پیاوانی دین.......سەرچاوەی پێشوو.

11.ڕێـــبین ئەحمـــەد هـــەردی: لـــەنێوان مـــەلا عوزەیرو..........سەرچاوەی پێشوو.

12.هەمان سەرچاوە.

13.وەرزێـر حەمەسـەلیم: حزبـە ئیسـلامییەکان پیرانـە بیردەکەنـــــــەوە،گۆڤاری(ســـــــتاندەر)، ژمارە(289ئەیلولی2008، لا(42).

14.مەریوان وریـا قـانیع: ناسـیۆنالیزم‌و سـەفەر، کـورد لەدیاســپۆرا، چــاپی یەکــەم، چــاپخانەی رەنــج، سلێمانی،2005،لا(90).

15.بەختیار عەلی:دەربـارەی عـەقڵی ئـازاد، لـەوەڵامی پرسیاری خوێنەرێکدا دەربارەی وشەی(وشەی ئـازاد) لــەگوزارەی(رۆژنامــەی ئــازاد)دا،بڕوانــە ماڵپــەڕی بــەختیار عــەلی http://www.bachtyar-ali.com/new_writing.php?subject=1-1.

16.هەمان سەرچاوە.

17.هەمان سەرچاوە.

18.فاروق رەفیق : ماڵێکی لێکترازاو ویژدانێکی بیمـار، چ1، چاپخانەی رەنج، سلێمانی 2002، لا(37).

19.هەمان سەرچاوە.

20.مەریوان وریا قانیع: شوناس‌و ئاڵۆزی، چەند وتارێـك دژ بــەدۆگماتیزم، چــاپی یەکەم،چــاپخانەی رەنــج، سلێمانی،2004، لا(181).

21.مەریوان وریا قانیع: پیاوانی دیـن.......سەرچـاوەی پێشوو.
22.هەمان سەرچاوە.
23.فـاروق ڕەفیـق : مـاڵێکی لـێکترازاو ویـژدانێکی بیمار........سەرچاوەی پێشوو، لا(43).
24.مەریوان وریا قانیع: شوناس و ئاڵۆزی، چەند وتارێـك دژ بـەدۆگماتیزم، چـاپی یەکەم،چـاپخانەی ڕەنـج، سلێمانی،2004، لا(181).
25.هەمان سەرچاوە.
26.ڕێـــبین ئەحمـــەد هـــەردی: لـــەنێوان مـــەلا عوزەیرو...........سەرچاوەی پێشوو.
27.هەمان سەرچاوە.
28.مـــەریوان وریـــا قـــانیع: ئـــازادی و چاوســـاغەکانی، ماڵپـــــەڕی ڕۆژنامـــــەی(ئاوێنـــــە)، http://www.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=19.
29.ڕێـــبین ئەحمـــەد هـــەردی: لـــەنێوان مـــەلا عوزەیرو...........سەرچاوەی پێشوو.
30.سایتی خوداکان
31.یەکگرتووی ئیسلامی دراماى(لیا)قەدەغـە دەکـات، بەدواداچـوونی(هـێمن شـەریف)، گۆڤـاری(لڤـین)، ژمارە(73)ئابی(2008)، لا(31).
32.هەمان سەرچاوە. لا(31-32).

33.هەمان سەرچاوە.

ئەنجام

پاش تاوتوێکردنی بیروڕاکانی ئەم توێژینەوەیە گەیشتینە لەباری قەیرانی ئازادی‌و ئازادی رادەربڕین لەکوردستاندا ئەم ئەنجامانەی لای خوارەوە:

- ئازادی بەگشتی‌و ئازادی رادەربڕین مافێکی سەرەکی‌و بنەڕەتی مرۆڤە، بەجۆرێك مرۆڤ بەبێ ئازادی‌و بەبێ تونای‌و ئازادی رادەبڕین‌و قسەکردن بوونی نیە. بۆیە پێویستە هیچ جۆرە سانسۆرو قەدەغەکردنێك لەسەر ئازادی‌و جۆرەکانی نەبێت،

بەڵکو ئەوەی پێوستە هەبێت، بریتیە لەرێکخستنی ئازادیو ئازادی ڕادەربڕین بەجۆرێك کەدوور بێت لەزیان گەیاندنو بەرهەم هێنانی توندوتیژیو بەزاندنی سنوری ئازادییەکانی ئەوانیتر.

- بیروڕاو بۆچوونی جیاواز دەربارەی ئازادیو ئازادی ڕادەربڕین هەیە، بەجۆرێك هەرچی دیدی ئاینیو ئیسلامی هەیە لەگەڵ سنوردار کردنو کۆتو پێوەند کردنو تەنانەت سانسۆرکردنو قەدەغەکردنو حەرامکردنیشدایە، ئەگەر هاتوو پێچەوانەی بنەماکانی ئاینی ئیسلامو مەبەستەکانی شەریعەتو هەروەها بەمایەی زیان بۆکۆمەڵگە کەوتەوە. بەڵام گرفتە لێرەدا ئەوەیە کەپێناسەیەکی وردو دیاریکراو نییە بۆزیان گەیاندن، بەشێوەیەك سیفەتێکی لاستیکی هەیەو فرە لێکدانەوەو فرە راڤەکردن زۆر هەڵدەگرێ، بەجۆرێك هەر گروپو کەسایەتییەکی کۆمەڵایەتی دەتوانێ، هەر جۆرە رەخنەیەك بەو شێوەیەی خۆی دەیخوازێت لێکبداتەوەو بەمایەی زیانی لەقەڵەم بدات.
- ئەوەی تێبینی دەکرێت خەریکە مەسەلەی ئازادی ڕادەربڕین دەبێتە یەکێك لەگرفتەکانی گۆڕەپانی رۆشنبیریی کوردیی، بەجۆرێك لەماوەی رابردوودا زۆر نوسینو کتێبو تارو کاری هونەریش کەوتوونەتە بەردەم قەدەغەکردنو سانسۆرو

ڕەتکردنـــەوەوەو خەریکیشـــە دیســـان جیـــاوازیو لێکدووریيـــەك لـــەنێوان ڕۆشـــنبیرانو مامۆســـتایانی ئاینی لەسەر ئازادی نوسینو ئازادی رادەربڕین دێتـــە ئاراوەو دووریش نییە سنوری سانسۆرو قەدەغەکردن لەســـەر نوســـینو کتێـــبو وتـــارو بـــیروڕاو کـــارە هونەرییەکان فـراوانتر ببێـت. بـەجۆرێك ئـەم دۆخـە وابڕوات پانتایی قەیرانەکە گەورەتر دەبێت.

- لەراستیدا هۆکارەکـانی قـەیرانی ئـازادی رادەربـڕین یەکلایەنـە نییـە، لەلایـەك بەشـێکی زۆر لەلایـەن مامۆستایانی ئاینیو مەلاکانەوە سانسـۆر دروسـت دەکرێتو قەدەغەی بیروڕاو نوسینو ئـازادی بـیروڕاو قســـەکردن دەکرێـــت، لەلایەکیتریشـــەوە هەنـــدێ لەرۆشـــنبیرانو نوســـەران بـــەهۆی نوســـینی هەنـــدێ نوســـینی نازانســـتیو جنێـــو ئـــامێزەوە کاریگـــەری خراپیان لەسەر درروستبوونی سانسۆری ئاینی لەسەر پانتای ئازادی رادەربڕینو قســەکردن دروســتکردووە، بەجۆرێك هەر شتێك دەوتـرێو دەنوسـرێ بەمایـەی رەخنە لەئاینو پیرۆزییەکانی لێکدەدەرێتەوە.
- ئـــەرکی هـــەموو لایەکـــە لـــەبری بەرهـــەمهێنانی توندوتیژیو هەڕەشەو قسەکردنی نازانستیو نوسینی نابابەتیو تۆمەتبارکردنو تەشـهیر، کـار بۆنوسـینی زانستیو قسەکردنی بابـەتی بکـاتو هاوکـار بێـت لـــەجێگیرکردنی جیاوازییـــەکانو پاراســـتنیو رێـــز

لێگرتنی با لەگەڵ بیروبۆچوونو بیروباوەڕی خۆیشیدا نەبێتو نەگونجێت، بەئامانجی پەرەپێدانی دیالۆگو پێکەوەژیانی ئاشتیبیانەی هەموو بیرو بۆچوونە جیاوازەکانو دوور کەوتنەوە لەزیانگەیاندن بەئازادی ئەوانیتر.

- بوونی کولتورێکی داخراو، کەهیچ پرۆسەیەکی گرنگو مەعریفی وەك رێنیسانسو رۆشنگەریو ریفۆرمی ئاینیو شۆڕشی پیشەسازی تێدا روونەداوە کاریگەری گەورەی هەبووە کە لەئێستا قەیران بۆئازادی قسەکردنو ئازادی رادەربڕین دروست بکات. بۆیە ئەوەی یارمەتی قبوڵکردنی جیاوازییەکانو رەخنەی زانستیو قسەکردنی بابەتی دەدات بریتییە لەبوونی کولتورێکی کراوە کەلێبوردە بێتو رەخنەو قسەکردنە ئازادەکان وەك هەڕەشەو مەترسی بۆسەر خۆی لێکنەداتەوە.
- هۆکارێکی گرنگ لەباری قەیرانی ئازادی رادەربڕینەوە بریتییە لەنەبوونی کرانەوەو روانینی نوێ بەراستی لەنێو گوتاری ئاینیو ئیسلامیدا، بەجۆرێك ئەگەر بەراوردێك بکەین لەگەڵ گوتاری ئاینیو ئیسلامی کۆمەڵگەی فارسیو تورکیو تەنانەت عەرەبیشدا هەرچەندە سانسۆری تێدایە، بەڵام نوسینو کتێبی زۆر هەیە لەبارەی رەخنەی ئاینیو خوێندنەوەی بابەتی بۆئاینو دەقە

ئاینییەکان‌و مێژووی ئیسلامی‌و زۆر شتی تریش، زۆربەشیان قەدەغە نەکراون‌و سانسۆریان نەخراوەتەسەر، بەڵام ئەگەر بڕوانینە گوتاری ئاینی‌و ئیسلامی لەکۆمەڵگەی کوردیدا تێبینی ئەوە دەکەین هێشتا هیچ نەنوسراوەو نەوتراوە لەرووی زانستی‌و بابەتییەوە، کەچی هەوڵ بۆسانسۆرکردن‌و بەرتەسک کردنەوەی پانتاییەکانی ئازادی رادەربڕین دەکرێت.

- دواجار قەدەغەکردنی هەندێ کتێب‌و نوسین‌و وتارو کاری هونەری بەمدواییانە لەکوردستان لەلایەن مامۆستایانی ئاینییەوە ئاماژەیەکی روونە بۆئەگەری فراوانبوون‌و گەورەبوونی قەبارەو رووبەری کێشەی ئازادی رادەربڕین، کە ئەگەر بارودۆخەکە بەمجۆرە بگوزەرێت لەئایندەدا دەبێتە قەیرانێکی گەورە لەبواری نوسین‌و لەکایەی رۆشنبیریی‌و روناکبیریی کوردیدا.

<u>سەرچاوەکانی ئەم توێژینەوەیە</u>

ئەلف: سەرچاوە عەرەبیەکان:

1. عبدالوهاب الكيالى: الموسوعة السياسية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت،1979).
2. ا.د.الخياط: الحرية السياسية فى الاسلام بين الخصوصية والعالمية، بحث منشور ضمن بحوث حقوق الانسان فى الاسلام.

3. د.محمد عابد الجابری: الديمقراطية وحقوق الانسان، سلسلة الثقافة القومية، قضايا الفكر العربی(29)، مركز دراسات الوحدة العربية-مصر، ط3، بيروت،2004.
4. د. فوزی البدوی: المحنة وحرية التفكير الدينی فی الاسلام الكلاسيكی، مجلة(العربية)لحقوق الانسان،عدد(4)فبراير(1997).
5. سفيان بن حميدة: حرية الرای والتعبير فی المفهوم، بلاً طبعة وبلا مطبعة.
6. د.عبدالحليم موسي يعقوب: حرية التعبير الصحفی فی النظم العربية،ط(2003)، عمان-اردن، دار مجدلاوی للنشر والتوزيع.
7. الشيخ نديم الجسر:فلسفة الحرية فی الاسلام، من بحوث بجمع البحوث الفقهية،جزء الاول.
8. د.رمضان محمد بوطی: الحقوق والحريات المدنية والسياسية فی الاسلام،منشور ضمن سلسلة ندوات الحوار بين المسلمين: حقوق الانسان فی الاسلام بين الخصوصية والعالمية، مؤسسة ال البيت، الرباط،1997.
9. د.مصطفی عبدة: الدين والابداع، ط1999،3، مكتبة مدبولی- قاهرة.
10. المنذری: الترغيب والترهيب،ج4تحقيق:محمد الدمشقی، مطبعة الحلبی.
11. ابو علاء المودودی: نظرية الاسلام وهدية فی السياسة والقانون والدستور، دار الفكر، دمشق،بيروت،1964.

12.عبدالقادر عودة: التشريع الجنائي الاسلامى مقارنا بالقانون الوضعى، مطبعة نشر الثقافة الاسكندرية.

13.د.فيصل شنطاوى:حقوق الانسان وحرياتة الاساسية، دار الحامد عمان-اردن،1997.

14.محمد الغزالى: احياء علوم الدين، كتاب الامر بالمعروف والنهى عن المنكرن دار المعرفة، بيروت.

15.د. رجب بو دبوس : الاسلام ومسالة الحكم، تالة للطباعة والنشر، طرابلس، مؤسسة الانتشارالعربى ، بيروت — لبنان، الطبعة الاولى، 2001.

16. Concordia-local Iraqi Kurdistan region ngo for peace democracy and suitaible development

17.د.نظام عساف: مدخل الى حقوقو الانسانن عمان،1999.

18.على حرب: حقول الالغام، الاسئلة المقموعة والاجوبة المرجاءة، لةكتيَبى(مابعد ذهنية التحريم)جلال صادق العظم.

19.د.عبدالرحمن الحبيب: حرية التعبير وحق التخوين والــــــــــــــــــــــتكفير، www.al-jazeerah.comsa/2008jaz/apr/7/ar3.htm

20. وتارى محمد مير احمد: العقل والرصاص، الادمغة بين محكمة الظلام وازمنة الهلام، لەكتێبى(مابعد ذهنية التحريم)جلال صادق العظم.

بێ: سەرچاوە کوردیەکان:

1. مەریوان وریا قانیع: شوناسو ئالۆزی، چەند وتارێك دژ بەدۆگماتیزم، چاپی یەكەم،چاپخانەی رەنج، سلێمانی،2004.
2. بەختیار عەلی:دەربارەی عەقڵی ئازاد، لەوەڵامی پرسیاری خوێنەرێكدا دەربارەی وشەی(وشەی ئازاد) لەگوزارەی(رۆژنامەی ئازاد)دا،بڕوانە ماڵپەڕی بەختیار عەلی http://www.bachtyar-ali.com/new_writing.php?subject=1-1
3. فاروق رەفیق : ماڵێكی لێكترازاو ویژدانێكی بیمار، چ1، چاپخانەی رەنج، سلێمانی 2002.
4. رێبین ئەحمەد هەردی: لەنێوان مەلا عوزەیرو خاتوو ئەحلام مەنسوردا، ماڵپەڕی رۆژنامەی(ئاوێنە)، http://www.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=14
5. سەلام عەبدولكەریم: بزوتنەوەی شعوبیەت لەمێژووی ئیسلامدا، هۆكاری سەرهەڵدانو كاریگەرییەكانی،چاپی یەكەم، چاپخانەی وەزراەتی رۆشنبیریی، لەبڵاوكراوەكانی بەڕێوەبەرایەتی گشتیو چاپو بڵاوكردنەوە، وەزراەتی رۆشنبیریی، سلێمانی،2004.
6. یەكگرتووی ئیسلامی درامای(لیا)قەدەغە دەكات، بەدواداچوونی(هێمن شەریف)، گۆڤاری(لڤین)، ژمارە(73)ئابی(2008).

7. مــەریوان وریــا قــانیع: ناســیۆنالیزمو ســەفەر، كــورد لەدیاســــپۆرا، چـــاپی یەكــــەم، چـــاپخانەی رەنـــج، سلێمانی،2005.

8. وەرزێــر حەمەســەلیم: حزبــە ئیســـلامییەكان پیرانـــە بیردەكەنـــــــــەوە،گۆڤاری(ســـــــــــتاندەر)، ژمارە(289ئەیلولی2008).

9. بۆ بینیی كتێبــەكان بڕوانــە ماڵپــەڕی پــڕۆژەی تیشــك، http://www.tishkbooks.com هـــــەروەها بڕوانە پێشەكی كتێبی عومەر كەمال دەروێش: نەزامیو بێشـــەرمی، بەشـــێك لەچەواشـــەكارییەكانی مـــەریوان هەڵەبجەیی لەكتێبی(سێكسو شـەرعو ژن لەئیسـلامدا)، چ1ن2006نسلێمانی، چاپخانەی چوارچرا.

10. ماڵپەڕی رۆژنامەی(هاوڵاتی)،دەقی یاسای رۆژنامەگەری پەسەندكراو لەلایەن سەرۆكایەتی هەرێمی كوردستانەوە: http://www.hawlati.info/NewsDetailN.aspx?id=3143&LinkID=67

11. مــەریوان وریــا قــانیع: دەربــارەی فەلســەفەو ئیســلامو رۆشنگەری، چ1، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، 2002.

12. بۆ زانینی وردەكاری قەدەغەكردنی فیلمی بەدری گـەورە لەلایـــەن دامـــەزراوەی ئەزهـــەرەوە بڕوانـــە ئـــەم ماڵپـــــــــــــــــــــــــــــــەڕە: http://www.sudaneseonline.com/cgi-

bin/sdb/2bb.cgi?seq=msg&board=170&msg=1219148013&rn=2

13. بۆ زانینی زانیاری زیاتر لەسەر قەدەغەکردنی کتێبی(سێکسو خۆشەویستی لەژیانی پێغەمبەردا)ی ژنە نوسەر(بسنت رەشاد)بڕوانە ئەم ماڵپەڕە:
http://www.alarabiya.net/articles/20.08/02/14/45651.htm

14. ئینتەرنێت، ماڵپەڕی ویکیپیدیا، فەرهەنگی ئازاد.

15. مەریوان وریا قانیع: ئازادیو چاوساغەکانی، ماڵپەڕی رۆژنامەی(ئاوێنە)،
http://www.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=19

16. سەلام عەبدولکەریم: دەربارەی ئازادی بیروڕاو رادەربڕین، رۆژنامەی کوردستانی نوێ،ژمارە(4258)شەممە(2007/5/3).

17. مەریوان وریا قانیع: قسەکردنی ئازاد،ماڵپەڕی رۆژنامەی(ئاوێنە)،
http://www.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=87

18. مەریوان وریا قانیع: پیاوانی دین چ داواکارییەکیان هەیە؟ماڵپەڕی رۆژنامەی(ئاوێنە):
http://www.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=29

19. بۆ بینین‌و خوێندنەوەی هەندێك لەو نوسینانەی کەپڕن لەکوفرو جنێودان‌و تۆمەتبارکردن بەناوی رەخنەی زانستیەوە لەئاین‌و خوداو ئیسلام‌و پێغەمبەرو زۆر شتی تر بڕوانە ئەم ماڵپەڕانە: http://www.xwdakan.com، http://www.diwaroj.com/Test.php.

20. بۆخوێندنەوەی دەقی رەشنوسی دەستوری هەرێمی کوردستان، بڕوانە ئەم ماڵپەرە: http://www.yallayaarab.biz/vb/showthread.php?t=94474

بەرهەمە بڵاوکراوەکانی نوسەر

1. بزوتنەوەی شعوبیەت(گەلانی ناعەرەب)لەمێژووی ئیسلامدا، هۆکاری سەرهەڵدان‌و کاریگەرییەکانی، لێکۆڵینەوەی مێژوویی، چاپی یەکەم، بەڕێوەبەرایەتی گشتی چاپ‌و بلاوکردنەوە، وەزارەتی رۆشنبیریی، سلێمانی، 2004ز.

2. عوسمانییەکان، لەعوسمانی کوڕی ئەرتغرولەوە تاسولّتان عەبدولمەجیدی دووەم، پەیماننامەو جەنگەکان، وەرگێڕان، چاپی یەکەمو دووەم، بلاّوکراوەکانی خانەی چاپو پەخشی ڕێنما، سلێمانی، 2008ز.
3. مێژووی پێکهاتنو پەرەسەندنی بیری تۆرانیزم، لێکۆڵینەوەی مێژوویی، چاپی یەکەم، بلاّوکراوەکانی پرۆژەی کتێبی(کۆچ)، بەشی ڕووناکبیریی سەنتەری ڕووناکبیریی ئێلبەگی جاف، سلێمانی، 2007ز.
4. موقەددەسو کولتور، ئیشکالیەتی بەریەککەوتنی نێوان ئیسلامو رۆژئاوا، لێکۆڵینەوەی فیکری، چاپی یەکەم، بلاّوکراوەکانی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، 2007ز.
5. دەربارەی فەلسەفەی مێژوو... زانستی مێژوو، کۆمەڵە وتار، ئامادەکردنو وەرگێران. چاپی یەکەم، لەبلاّوکراوەکانی دەزگای چاپو پەخشی ڕێنما، سلێمانی، 2009.
6. ئازادی رادەربرین لەنێوان ئاینو ئازادیدا، گرفتی بەریەککەوتنی نێوان رۆشنبیرانو مامۆستایانی ئاینی لەکۆمەڵی کوردیدا، چاپی یەکەم، خانەی چاپو پەخشی سایە، سلێمانی،2009.

ئەو بەرهەمانەی ئامادەن بۆچاپ

1. گوتاری ئیسلامی کوردیو گرفتی ئۆپۆزیسیۆنی سیاسی، لێکۆڵینەوەی فیکریو سیاسی.
2. گوتاری دەسەلاتخوازی ئیسلامیو گرفتی بەرهەمهێنانی توندوتیژی ئاینی، لێکۆڵینەوەی فیکری.
3. لەبارەی ڕۆژهەلاتناسییو کوردناسییەوە، ئامادەکردن.
4. سیستمی پەروەردەیی لەدەوڵەتانی ئەسکەندەنافیا(سوید، نەرویژ، دانیمارك)، وەرگێڕان.
5. سیستمی دیموکراسیی ئەمریکی، وەرگێران بەهاوبەشی لەگەڵ(حەسەن حسێن).
6. هەوڵە ڕووناکبیرییەکانم لەبارەی ڕۆژهەلاتناسییەوە، ئامادەکردنو وەرگێران.